

Републички центар за поддршка на лица со интелектуална попреченост - ПОРАКА

**ПРАВАТА НА ЛИЦАТА СО
ИНТЕЛЕКТУАЛНА ПОПРЕЧЕНОСТ
ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА**

**Извештај од истражување за состојбите
во однос на имплементацијата на
Конвенцијата на ОН за правата на
лицата со попреченост**

**ја пренесуваме
пораката на лицата со
интелектуална попреченост**

www.poraka.org.mk

ПРАВАТА НА ЛИЦАТА СО ИНТЕЛЕКТУАЛНА ПОПРЕЧЕНОСТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

**Извештај од истражување за состојбите во однос
на имплементацијата на Конвенцијата на ОН
за правата на лицата со попреченост**

**Републички центар за поддршка на лица
со интелектуална попреченост – ПОРАКА**

Септември, 2013 година

Наслов:

ПРАВАТА НА ЛИЦАТА СО ИНТЕЛЕКТУАЛНА ПОПРЕЧЕНОСТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
Извештај од истражување за состојбите во однос на имплементацијата на Конвенцијата на
ОН за правата на лицата со попреченост

Издавач:

Републички центар за поддршка на лица со интелектуална попреченост - ПОРАКА

ул. "Орце Николов" бр. 122, 1000 Скопје

тел.: 329 69 61; факс: 329 69 60

e-mail: poraka@t-home.mk

web: www.poraka.org.mk

Автори:

Д-р Василка Димоска

Владо Крстовски

Маја Гацоска

Графички дизајн и печатење:

Дата Понс - Скопје

Тираж: 1000 примероци

СОДРЖИНА

Вовед	5
Резиме	5
Методологија	7
Дефинирање на попреченоста и статистика	8
Пристап кон лицата со попреченост	10
Конвенција на ОН за правата на лица со инвалидност	11
Недискриминација и подигнување на јавната свест	12
Здравствена заштита и осигурување	14
Рехабилитација (хабилитација)	16
Самостојно живеење и вклученост во заедницата – сервисни служби за лица со интелектуална попреченост	17
Достапност – Пристапност	22
Образование	24
Работа и вработување	29
Соодветен животен стандард и социјална заштита	33
Култура	38
Спорт и рекреација	39
Почит за семејството и приватноста на лицето; Заштита на интегритетот на лицето; Еднакво признавање пред законот; Учество во политичкиот и јавниот живот	40
Анекс 1 Извадок од Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија (ревидирана 2010 - 2020)	44
Анекс 2 Образование за сите - Различноста како можност за училишно образование <i>Документ за позиција на Европската Инклузија</i>	45
Анекс 3 Клучни елементи за систем на поддржано донесување одлуки <i>Документ за позиција на Европската Инклузија</i>	47
Анекс 4 Анализа на деловната способност низ призма на македонското законодавство, подготвена од г-ѓа Вјолца Мора Бајрами	53
Анекс 5 Поддржано вработување на лица со попреченост <i>Насоки од Светската асоцијација за поддржано вработување</i>	58
Библиографија	67

Вовед

Унапредувањето на законските можности во однос на правата на лицата со интелектуална попреченост во Република Македонија е редовна континуирана активност на РЦПЛИП – ПОРАКА уште од нејзиното формирање во 1963 година. РЦПЛИП – ПОРАКА во изминатите години ја градеше својата препознатливост во јавноста и пред донесувачите на одлуки на централно и на локално ниво, како организација која располага со капацитет и ресурси за активно вклучување во процесите на измени и дополнувања на законската и подзаконската регулатива. Тоа овозможува РЦПЛИП – ПОРАКА да го даде својот придонес за подобрување на законските можности во однос на правата на лицата со интелектуална попреченост, во согласност со принципот “Ништо за нас, без нас”.

Во изминатите неколку години, РЦПЛИП – ПОРАКА особено внимание посвети на процесот на ратификација, а потоа и имплементација на **Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост**, како исклучително значаен документ кој има правно-обврзувачки карактер за државите кои го имаат ратификувано.

Имајќи ја ратификуваната Конвенција како основа, **РЦПЛИП - ПОРАКА продолжува со редовните активности за унапредување на законската рамка во областите на социјална заштита, образование, здравствена заштита и здравствено осигурување, вработување**, наметнувајќи ги усвоените приоритети

Резиме

Во однос на јавната свест, анализата посочува дека **отсутнуваат континуирани акции за информирање на јавноста за правата и потребите на лицата со интелектуална попреченост на национално и на локално ниво**, како предуслов за развивање на јавни ставови за почитување на правата на лицата со попреченост и за промовирање на позитивни перцепции како и поголема социјална свесност кон лицата со попреченост.

Освен невладиниот сектор кој иницира активности и кампањи, речиси и да нема иницијативи за подигнување на јавната свест за правата на лицата со интелектуална попреченост од страна на државата и локалната заедница.

Намалување на степенот на предрасуди е во позитивна насока, но сеуште постојат семејства кои ги “кријат” своите деца со интелектуална попреченост од очите на јавноста. Од друга страна, постојат и

на своето членство како неопходни промени за унапредување на правата на лицата со интелектуална попреченост. Значаен дел од активностите опфаќаат лобирање и укажување на потребата за изменување и дополнување на Законот за социјална заштита, Законот за заштита на децата, Законот за здравствено осигурување, Законот за основно образование, Законот за средно образование, Законот за вработување на инвалидни лица...

Во 2013 година, како посебен дел од програмските активности насочени кон остварување на човековите права преку унапредување на законските можности, РЦПЛИП – ПОРАКА спроведе **истражување и анализа за состојбите во Република Македонија во однос на имплементацијата на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост**.

Анализата на податоците од истражувањето содржи приказ на реалните состојби и препораки за унапредување на истите. Истата е публикувана во форма на овој извештај и ќе се употребува како инструмент за лобирање пред институциите кои се одговорни за остварување и унапредување на човековите права на лицата со интелектуална попреченост. Извештајот ќе биде дистрибуиран и ќе биде промовиран пред сите релевантни фактори, со презентација на основните насоки и предлог-мерки за унапредување на законската регулатива и начинот на нејзината реализација.

такви семејства кои своите деца целосно ги вклучуваат во заедницата и директно иницираат промени во односот и прифаќањето на лицата со интелектуална попреченост во речиси сите сегменти на општествениот живот.

Лицата со интелектуална попреченост услугата за здравствена заштита ја добиваат во рамките на редовниот систем на здравствена заштита во државата. Извештајот посочува дека **за лицата со интелектуална попреченост нема организирана специјализирана здравствена заштита, а квалитетот на здравствените услуги не секогаш е со задоволителен квалитет**. Односот на медицинскиот персонал е подобрен, но се посочува недоволната информираност/обученост на медицинскиот персонал за спецификата на пристапот кон лицата со интелектуална попреченост и начинот на пружање на одреден вид на здравствена услуга на овие лица.

Потребни се законски решенија кои ќе овозможат бесплатна здравствена заштита, лекување, третмани и лекови за сите лица со интелектуална попреченост без ограничување на возраста, а по основ на нивната неспособност за самостоен живот и работа.

Законот за заштита на правата на пациентите ја штити приватноста на податоците од медицинските досиеја на лицата со попреченост и не дозволува да се вршат медицински или други интервенции без претходна согласност од страна на пациентот.

Медицинската рехабилитација, лицата со интелектуална попреченост ја остваруваат во рамките на јавните институции за рехабилитација обезбедени од државата. Потребно е збогатување на програмата за рехабилитација и обезбедување на поширок спектар на рехабилитациони сервисни служби кои ќе бидат фокусирани кон потребите на лицата со интелектуална попреченост, врз основа на индивидуален пристап.

Во Република Македонија лицата со интелектуална попреченост се уште немаат можност да користат услуга на личен асистент. Секојдневната грижа и потребна придружба овие лица ја добиваат од членови на семејството.

Во оние локални заедници каде постојат дневни центри, децата/лицата со интелектуална попреченост се вклучени во одредени програми за стекнување на вештини за самостоен живот. Сепак, **непостоењето на различни сервисни служби во местото на живеење за овие лица ја ограничува и нивната можност за избор каде и како да живеат во заедницата.** Во последниве години се забележува позитивен однос на локалните власти за соработка со невладиниот сектор и вклучување на потребите на лицата со попреченост во нивните годишни планови.

Во Република Македонија во функција е моделот на згрижувачки семејства. Со процедурите за сместување на деца со интелектуална попреченост во згрижувачки семејства раководат центрите за социјална работа.

Непостоењето на мрежа од социјални сервисни служби во местото на живеење го отежнува секојдневното функционирање на семејствата кои имаат член со интелектуална попреченост.

Доколку дете/лице со интелектуална попреченост потекнува од дисфункционално семејство, или е дете без родители, тогаш државата го вклучува во сис-

темот на институционална грижа или доколку е возможно го сместува во згрижувачко семејство.

Во поголем број од општини на иницијатива и во соработка со невладиниот сектор се разработени акциони планови во кои меѓу приоритетите, се планира и **отстранување на архитектонските бариери и подобрување на пристапност/достапност до услуги и до информации за лицата со попреченост.** И покрај законските можности, и многубројните иницијативи мал е бројот на локалните самоуправи во државата каде при планирање на буџетот се планира и инвестиција за намалување на бариерите.

Се уште нема практика за **подготовка на информации во лесно-читлив формат**, лесно разбирлив за лица со интелектуална попреченост, но и за сите граѓани. Нискиот стандард на живот не дозволува обезбедување на софистицирани помагала и технологии кои ќе им го олеснат вклучувањето на лицата со попреченост во современите текови.

Во последниве неколку години во рамките на реформскиот процес за инклузија (вклучување) на децата со интелектуална попреченост во редовен образовен систем, во неколку општини се преземаат иницијативи за **ангажирање на мобилни дефектолози во редовните училишта** како поддршка на децата со посебни образовни потреби со цел да можат непречено да се вклучат во наставната програма. Наставниците во редовните училишта немаат соодветна обука за работа со деца со посебни образовни потреби и затоа се соочуваат со потешкотии доколку во својот клас имаат дете со посебни образовни потреби.

Родителите укажаа дека лицата со лесна интелектуална попреченост се привилегирани во однос на **правото на вработување.** Иако постои законска можност за вработување на лицата со потешок степен на интелектуална попреченост, истите многу ретко се вклучени во работен процес.

Постојат случаи кога на иницијатива на работодавачот лицата со интелектуална попреченост склучуваат договори за вработување, но не се вклучени во работниот процес, а за тоа добиваат мала сума пари, како месечен личен доход. Од друга страна, работодавачот ги користи бенефициите согласно Законот за вработување на инвалидни лица, што претставува класичен пример на злоупотреба.

Од аспект на вработувањето, недостасуваат центри за работно оспособување и обука за учење на работни вештини. Работното опкружување не е технички прилагодено и опремено за да одговара на потребите на лица со интелектуална попреченост.

Системот на социјална заштита не обезбедува доволно поддршка во смисла на финансиски надоместоци за да се задоволат потребите на лицето со интелектуална попреченост кое живее во своето семејство. Родителите укажуваат дека се уште постојат долготрајни бирократски процедури при остварувањето на своите права и правата на своите деца со интелектуална попреченост.

Грижата за лицата со интелектуална попреченост е основна задача за родителите и семејството, ограничувајќи ги можностите за засновање на работен однос, што ги воведува во социјален ризик и сиромаштија.

Кај родителите постои и незадоволството во однос на надоместоците кои ги користат згрижувачките семејства и затоа бараат овие надоместоци да бидат достапни и за биолошките семејства.

Присуството на лица со интелектуална попреченост на културни активности е индивидуално и во зависност од можностите на родителите/старателите. Одредени културни манифестации се посетуваат и организирано. Има позитивни примери на поддршка од локалната самоуправа на одредени

иницијативи/проекти во полето на развивање на културниот живот на предлог од граѓанскиот сектор.

Нагласена е потребата од обезбедување на еднакво учество во спортските активности и достапни рекреативни програми, на начин на кој ќе се овозможи интеракција на лицата со интелектуална попреченост со другата популација. За лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост, потребно е да се направат прилагодени програми со кои и овие лица, на некој начин, би се вклучиле во спортските и рекреативните активности.

Резиденцијалните институции иако се неопходен облик на сместување на некои лица со интелектуална попреченост, сепак има сериозни недостатоци во однос на моделот. Бројот на згрижени лица во нив е голем, програмите се најчесто групни, а отсуствува индивидуалниот пристап на работа. Бројот на ангажиран персонал е мал, врската со биолошкото семејство тешко се одржува, нема социјализација и интеграција во пошироката средина на живеење и речиси не се почитува правото на приватност на лица со интелектуална попреченост.

Во последниве неколку години се забележува подобрување на условите во овие институции, но се уште треба да се работи во насока на подобрување на условите за живот, хигиена и воведување на едукативни програми соодветно на потенцијалот и капацитетот на штитениците на институцијата.

Методологија

Истражувањето за состојбите во Република Македонија во однос на имплементацијата на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост е засновано на квалитативни и квантитативни методи за прибирање на потребните податоци. За целите на истражувањето, беше подготвен посебен прашалник кој ја следеше структурата на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост. Истражувањето опфати прибирање на следните податоци:

- Податоци за законодавството во Република Македонија, обезбедени преку анализа на законските акти, со цел за селективно прикажување на правата на лицата со интелектуална попреченост, споредено со одредбите од Конвенцијата.
- Податоци од официјално и неофицијално промовираните документи (стратегии, извештаи, програми, анализи) кои се однесуваат на проблематиката на интелектуалната попреченост во Република Македонија, добиени од ресорните министерства, Државниот завод за статистика и

од други релевантни институции и граѓански организации на лица со попреченост.

- Интервјуа со фокусни групи составени од претставници – членови (родители на лица со интелектуална попреченост и професионалци од релевантни институции) на локални организации на РЦПЛИП – ПОРАКА, со цел да се разбере и да се процени состојбата во која живеат лицата со интелектуална попреченост во Република Македонија од повеќе аспекти.
- Интервјуа со родители, лица со интелектуална попреченост кои имаат капацитет за комуникација (самозастапници) и членови на семејства.

Во истражувањето беа вклучени вкупно 196 лица од 16 локални организации на РЦПЛИП – ПОРАКА во следните општини: Струмица, Тетово, Гевгелија, Куманово, Скопје, Радовиш, Битола, Винаца, Демир Хисар, Прилеп, Крива Паланка, Делчево, Велес, Штип, Дебар и Кавадарци.

Дефинирањето на попреченоста и статистика

Дефинирањето на попреченоста* е доста комплексно прашање. Во Република Македонија се уште во дел од законските и подзаконските акти, со кои се обезбедуваат правата на лицата со интелектуална попреченост, се употребуваат различни термини како: инвалиди, лица со психички и физички пречки во развојот; ментално ретардирани лица; ментално хендикепирани лица, лица со посебни потреби и слични термини.

Заради употреба на идентичен термин кој се употребува на европско и меѓународно ниво, потребна е унификација на термините кои се застапени во регулативата и практиката во Република Македонија.

Во овој извештај го користиме терминот “попреченост” како најсоодветен превод од англиски на терминот “disability”.

Одредени законски и подзаконски акти и официјални документи се доследно цитирани во овој извештај, што значи дека е користена терминологијата која истите ја содржат.

Произлегувајќи од физичкиот и интелектуалниот недостаток, попреченоста има и социјални импликации, како и здравствени нарушувања. Целосното разбирање на попреченоста прикажува дека таа има јака поврзаност со човечките права и често е причина за социјалното исклучување, зголеменото изложување и подложност на сиромаштијата. Попреченоста е резултат на комплексните интеракции помеѓу функционалните ограничувања кои произлегуваат од човековата физичка, интелектуална и ментална состојба, како и од социјалното и физичкото опкружување. Попреченоста има повеќекратна димензија и е многу повеќе од еден индивидуален здравствен или медицински проблем.

Лицата со интелектуална попреченост и нивните семејства се една од најмаргинализираните групи во општеството секојдневно соочувајќи се со социјално исклучување, сиромаштија и недостапност на вработување. Една од главните причини за ваквата состојба е токму нашиот однос кон нив, односно предрасудите кои постојат кон овие луѓе во сите

сфери на живеењето. Според сите меѓународни норми и стандарди, лицата со интелектуална попреченост треба да се рамноправни граѓани во сите сфери на општествениот живот во заедницата. Општеството треба активно да се вклучи во изнаоѓањето механизми за надминување на ова комплексно прашање.

Интелектуалната попреченост не е болест, туку состојба. Психичките и физичките карактеристики на лицата со интелектуална попреченост се разликуваат од оние кај општата популација.

Разграничувањето на интелектуалната попреченост од менталната болест во Република Македонија беше долгорочен процес и е од исклучиво значење за остварување на правата и потребите на лицата со интелектуална попреченост. Овој процес, инициран од родителското движење во државата, успеа да укаже на специфичните аспекти на интелектуалната попреченост, што доведе до напуштање на ставот дека потребите и проблемите на интелектуалната попреченост се исти со оние на менталната болест. Неопходно е да се потенцира ова разграничување на аспектите на овие две вулнерабилни групи.

Согласно Правилникот за оцена на специфичните потреби на лицата со пречки во физичкиот и психичкиот развој, менталниот хендикеп (интелектуална попреченост) се дефинира како состојба на забавен или нецелосен психички развој која особено се карактеризира со растројство на оние способности што се појавуваат во текот на развојниот период и што придонесуваат за општото ниво на интелигенцијата, како што се когнитивните, говорните, моторните и социјалните состојби. Оваа дефиниција е прифатена од Светската Здравствена Организација од 1992 година.

Согласно член 10 од овој правилник, лицата со пречки во психичкиот развој се распоредуваат како лица со лесен, умерен, тежок и длабок хендикеп.

1. Лица со лесен ментален хендикеп се карактеризираат со благо намалување на нивото на интелектуалните, говорните, јазичните, моторните и социјалните способности. Зборуваат со извесно задоцнување, но сепак најголемиот број од нив можат да го користат говорот во секојдневниот живот.

* попреченост (disability) - термин на Светската здравствена организација кој се користи за различни функционални ограничувања (физички, интелектуални или сетилни) кои можат да бидат од времен или траен карактер.

На правилно стандардизираните тестови за интелигенција, за лица со лесни пречки во психичкиот развој карактеристичен е ориентациониот коефициент на интелигенција од 50 до 69.

2. Лица со умерен ментален хендикеп покажуваат забавен развој и ограничени достигнувања во доменот на развојот и употребата на говорот и јазикот, моторните способности и грижата за себе. На правилно стандардизираните тестови за интелигенција, за лица со умерени пречки во психичкиот развој карактеристичен е ориентациониот коефициент на интелигенција од 35 до 49.

3. Лица со тежок ментален хендикеп се слични на умерено ментално хендикепираните по клиничката слика, присуство на органска етиологија и придружни оштетувања. Постои значително ограничување на достигнувањето и во областа на говорот и јазикот, моторните способности и грижата за себе. Поголем број од лицата имаат изразени моторни и/или други придружни пречки кои укажуваат на присуство на значајно оштетување или пореметување во развојот на централниот нервен систем.

На правилно стандардизираните тестови за интелигенција, коефициентот на интелигенција ориентационо се движи од 20 до 34.

4. Лица со длабок ментален хендикеп се карактеризираат со поизразито ограничената способност за разбирање и прифаќање на барањата или упатствата, имаат зачувана способност за многу рудиментирани форми на невербална комуникација. Голем дел од нив се полуподвижни или неподвижни, неспособни за волева контрола на сфинктерите. Поседуваат мали или скоро никакви способности да се грижат за себе, поради што им е потребна постојана помош и надзор.

На правилно стандардизираните тестови за интелигенција, кај лица со длабоки пречки во психичкиот развој коефициент на интелигенција под 20.

5. Лица со повеќе видови на пречки (со комбинирани пречки) во развојот, според член 12 од овој Правилник, се сметаат лицата кај кои се присутни по две или повеќе видови на пречки во развојот.

Според статистичките податоци на Светската здравствена организација, 1% до 3% од целокупната популација се лица со интелектуална попреченост. Во Република Македонија не постојат точни статистички податоци за бројот на лица со интелектуална попреченост. Постојат статистички прегледи кои ги опфаќаат лицата со интелектуална попреченост како корисници на одредени права, најчесто од социјална заштита, но тие не дават ниту приближна слика, затоа што голем број лица (особено со лесна интелектуална попреченост) не користат никакви права од социјална заштита. Граѓанските организации покренеа иницијативи да се установи

практика за евидентирање на лицата со попреченост во рамките на пописот на населението.

Образованието и рехабилитационите програми, кои го олеснуваат и го поддржуваат развојот, можат евидентно да ги подобрат способностите и самостојноста на лицата со интелектуална попреченост. Поради тоа, раната идентификација и рана интервенција се значајни за прифаќање на состојбата, за оптимален развој на потенцијалот и капацитетот како и за самоопределување на индивидуата. Соодветната професионална обука, сервисните служби во местото на живеење и можноста за вработување овозможуваат вештини за да лице со интелектуална попреченост живее вклучено во општествениот живот на заедницата во која живее.

Добрата политика е важна почетна точка, доколку обезбедува широк простор за дијалог, како помеѓу владите, така и со меѓународната заедница за да се осигура политика за развој и поддршка на правата на лицата со попреченост, и за промовирање на акции во согласност со Конвенција на ОН за правата на лицата со попреченост.

Продуктивни политички дијалози можат да се преземат на пр. помеѓу владите и развојните агенции во насока на развивање на определен сектор, а во поглед на осигурување дека законската и политичката рамка ќе овозможи инклузија на лицата со попреченост во образованието, рехабилитација и социјалните сервиси, вработувањето и сл.

Развојот на потенцијалот на лицата со интелектуална попреченост би бил поголем кога сервисите за лица со попреченост ќе бидат обезбедени меѓу постоечките социјални, образовни, здравствени и трудови структури во општеството, и онаму каде процедурите се создадени на начин кој ја дозволува ефективна партиципација на лицата со попреченост во одлучувачките процеси.

Инклузивното/вклучено образование е пример за еден инклузивен пристап во развојот. Образовните и развојните потреби на децата со попреченост е полесно да се задоволат преку нивно вклучување во редовниот образовен систем. Инклузивното образование во земјите во развој мора да го почитува правото на сите деца за рамноправно вклучување во образовниот систем.

Развојот на националните политики за образование кои усвојуваат инклузивен пристап е област во која е потребна дополнителна работа. Меѓународните развојни организации имаат улога да отворат дијалог со партнерските земји во поглед на осигурување дека ќе бидат поставени соодветни законски и политички рамки за инклузивното образование.

Слични пристапи можат да се употребат и во поглед на здравјето. Добрата практика вели дека треба да се применуваат следниви принципи:

- Консултирање на лицата со попреченост и нивните семејства во контекст на креирање на здравствениот сектор, мониторингот и евалуацијата;
- Обезбедување пристапност за лицата со попреченост во здравствените објекти;
- Водење сметка за потребите во однос на транспортот на овие лица и нивните семејства до потребните сервисни служби;
- Опфаќање на лицата со попреченост во програмата за обука на здравствениот персонал;
- Обезбедување на пристап кон современите методи и информации за попреченоста и работа со лицата со попреченост и нивните семејства;
- Вклучување на проценката на влијанието врз лицата со попреченост и нивните семејства во програмските евалуации, како интегрален дел на општата целна група;
- Осигурување дека информациите во однос на репродуктивните здравствени теми се достапни, и осигурување дека посебно внимание им се

посветува на потребите и правата на жените со попреченост.

Вработувањето е еден од клучните фактори за вклучување на лицата со интелектуална попреченост во општеството. Развојот на човечките ресурси, преку развивање на вештините и комбинирани стратегии за обука, е основата за добар инклузивен процес. Ресорните министерства и надлежните институции треба да ги земат во предвид потребите за обука на лицата со попреченост и да размислат за формулирање на законите и усвоените работнички стандарди кои ги почитуваат правата на лицата со попреченост на вработување и генерирање приходи.

Малите претпријатија можат да обезбедат вработување за лица со попреченост, со што би се докажало дека можат да бидат корисни за лицата со попреченост и за излезот од сиромаштијата. Многу лица со попреченост докажаа дека се способни самостојно да водат бизнис. Многу може да се стори за малите фирми да го увидат овој потенцијал и да дадат поддршка во овој развој.

Пристап кон лицата со попреченост

Пристапот кон попреченоста и развојот, базиран врз правата на овие лица, имплицира право на самозастапување. Правата на лицата со попреченост најдобро се промовираат од самите лица со попреченост.

Растот на демократското, застапувачко движење на попреченост е еден начин кој помага во осигурувањето дека владината политика и нејзината имплементација соодветствува на потребите и правата на лицата со попреченост. Повеќето истражувања за попреченоста се стремат да се задржат само на здравствените или социјалните аспекти. Постои слаба координација или интеграција на истражувањата за

попреченоста и истражувањата за половиот, социјалниот развој, и хуманите науки. Посебно внимание треба да се посвети и на квантитативните и на квалитативните компоненти во истражувачките методи за да се осигура дека различните аспекти на попреченоста се земени во предвид.

Медиумите и комуникациите се повеќе се употребуваат за да се привлече внимание врз темите на попреченост. Мрежното поврзување и лобирањето можат да одиграат активна улога во намалување на негативните стереотипи, притисок за еднакви права и подигнување на свеста во однос на попреченоста.

Конвенција на ОН за правата на лица со инвалидност*

Конвенцијата за правата на лица со инвалидност е одговорот на меѓународната заедница на долгата историја на дискриминација, исклучување и дехуманизација на лицата со попреченост. Таа е историска и револуционерна на многу начини, бидејќи е најбрзо преговаран договор за човекови права досега, и е првиот во 21-от век.

Процесот на создавање на Конвенцијата на ОН за правата на лица со инвалидност започна во декември 2001 година кога Мексико даде предлог пред Генералното собрание на ОН за креирање на Ад Хок Комисија за разгледување на предлози со цел изготвување на сеопфатна и интегрална меѓународна конвенција за промовирање и заштита на правата и достоинството на лицата со инвалидност. Веќе во август 2002 година се одржа првата сесија на Ад Хок комисијата и започнуваат тригодишните преговори кои ги вклучија граѓанското општество, владите, националните институции за човекови права и меѓународните организации.

Текстот на Конвенцијата се усогласуваше за време на осум сесии на Ад Хок Комисијата и претставува најбрзо изготвен договор за човекови права. Генералното Собрание на Обединетите нации, на 13 декември 2006 година, на својата шеесет и прва сесија со консензус ги усвоија Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и нејзиниот Факултативен протокол.

Ова е првата усвоена конвенција во 21-век која се однесува на човековите права, донесена од страна на Обединетите нации во изминатите дваесет години. Со ратификација на Конвенцијата, државите се обврзуваат да донесат закони и други мерки за подобрување на правата на лицата со попреченост, како и да ја укинат легислативата, обичаите и практиките кои предизвикуваат дискриминација на овие лица.

На 3-ти мај 2008 година Конвенцијата на ОН за правата на лица со инвалидност и Факултативниот протокол, кој ја доби 10-тата ратификација, влегоа во сила. Тоа е голема пресвртница во напорите за промовирање, заштита и обезбедување на целосно и еднакво уживање на сите човекови права и основни слободи за лицата со попреченост, а воедно и промовирање на почит за нивното неотуѓиво достоинство.

Со ратификација на Конвенцијата, државите се обврзуваат да ги унапредат правата на лицата со попреченост: правото на еднакво користење на деловната способност, правото на самостојно живеење и вклученост во заедницата, правото на избор на сервисни служби за поддршка во заедницата и во домашни услови. Исто така, правото на инклузивно, квалитетно, бесплатно основно и средно образование за децата и лицата со попреченост, правото на работа и вработување во отворена, инклузивна и пристапна работна средина и правото на соодветен животен стандард и социјална заштита за сите деца и лица, мажи и жени со попреченост и нивните семејства.

Република Македонија беше меѓу 82-те земји кои ја потпишаа Конвенцијата на 30-ти март 2007 година. Факултативниот протокол нашата земја го потпиша на 29-ти јули 2009 година.

Законот за ратификација на Конвенцијата и Факултативниот протокол беше едногласно донесен во Собранието на Република Македонија на 5-ти декември 2011 година. Откако изминаа 8 дена од објавувањето на Законот за ратификација на Конвенцијата на ОН за правата на лица со инвалидност и нејзиниот Факултативен протокол, тие и официјално стапија на сила на 22-ри декември 2011 година.

Во декември 2013 година се навршуваат две години од ратификацијата на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост. Тоа значи дека Република Македонија е должна да изготви сеопфатен иницијален извештај за имплементацијата на Конвенцијата во првите две години од ратификацијата и истиот да го поднесе до Комитетот за правата на лицата со попреченост во Обединетите нации.

РЦПЛИП – ПОРАКА активно ќе учествува во овој процес и ќе пружи поддршка на надлежните органи во изготвувањето на извештајот. Исто така, РЦПЛИП - ПОРАКА ќе ја искористи можноста да поднесе алтернативен извештај (“извештај во сенка”) со свои согледувања за напредокот во спроведувањето на обврските кои произлегуваат од Конвенцијата. Наодите презентирани во овој извештај ќе бидат основа на алтернативниот извештај од аспект на правата на лицата со интелектуална попреченост.

* официјален превод на Конвенцијата во Република Македонија

Недискриминација и подигнување на јавната свест

Конвенцијата на Обединети нации за правата на лицата со инвалидност во член 5 го потврдува универзалниот принцип на рамноправност и еднаквост на сите луѓе:

1. Државите страни признаваат дека сите луѓе се еднакви пред и според законот и имаат право, без било каква дискриминација, на еднаква заштита и еднаква придобивка од законот.
2. Државите страни забрануваат секаква дискриминација врз основа на инвалидност и им гарантираат на лицата со инвалидност еднаква и ефикасна законска заштита од дискриминација на секаква основа.

Во членот 8, Конвенцијата ги утврдува начелата за подигање на јавната свест:

1. Државите потписнички се одговорни за усвојување на директни, ефективни и соодветни мерки:
 - (а) За подигнување на свеста во целото општество, вклучувајќи и на ниво на семејството, во однос на лицата со инвалидност, и да ја промовираат почитта за правата и достоинството на овие лица;
 - (б) За борба против стереотипите, предрасудите и штетните практики поврзани со лицата со инвалидност, вклучувајќи ги и оние врз основа на полот и возраста, во сите области од животот;
 - (в) Да промовираат свесност за способностите и придонесите на лицата со инвалидност.

Република Македонија ја гарантира еднаквоста и рамноправноста на своите граѓани.

“Граѓаните на Република Македонија се еднакви во слободите и правата независно од полот, расата, бојата на кожата, националното и социјалното потекло, политичкото и верското уверување; имотната и општествената положба. Граѓаните пред Уставот и законите се еднакви.”

член 9 од Уставот на Република Македонија

Принципот на недискриминација засилено се воведува во домашното законодавство во изминатите години, преку дополнување на повеќето закони со одредби кои опфаќаат забранување директна или индиректна дискриминација при остварување на права врз повеќе основи, вклучувајќи онеспособеност.

Во 2010 година, донесен е Законот за спречување и заштита од дискриминација кој утврдува дека заштитата и забраната од дискриминација се однесува на сите физички и правни лица во процесот на остварување на правата и слободите гарантирани со Уставот и со законите на Република Македонија.

Во член 3, како основа за дискриминација е предвидена ментална и телесна попреченост, а во член 8 кој ја третира **дискриминацијата на лица со ментална и телесна попреченост** утврдено е дека:

- (1) Под дискриминација на лица со ментална и телесна попреченост се подразбира намерно оневозможување или отежнат пристап до здравствена заштита, односно ускратување на правата на здравствена заштита, редовен медицински третман и лекови, рехабилитациони средства и мерки во согласност со нивните потреби, ускратување на правото на брак и создавање на семејство и други права од областа на бракот и семејните односи, ускратување на правото на образование, на работа и правата од работниот однос.
- (2) Дискриминација на лица со ментална и телесна попреченост постои и тогаш кога нема да се преземат мерки за отстранување на ограничувањата, односно прилагодување на инфраструктурата и просторот, користење на јавно достапни ресурси, или учество во јавниот и општествениот живот.

Афирмативните мерки, кои како посебни мерки за забрзување или постигнување на фактичка еднаквост на лицата со инвалидност не се сметаат за дискриминација според Конвенцијата на ОН за правата на лицата со инвалидност, се застапени во Законот за спречување и заштита од дискриминација.

Согласно овој Закон, оформена е **Комисија за заштита од дискриминација**, која согласно своите надлежности, постапува по претставки, дава мислење и препораки за конкретните случаи на дискриминација; како и покренува иницијатива за поведување на постапка пред надлежните органи поради сторени повреди на овој закон.

Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основа на пол, возраст, етничка припадност, ментална и телесна попреченост 2012 - 2015 година, е стратешки документ на Владата на Република Македонија, со основна цел да обезбеди

континуиран развој во реализацијата на правото на еднаквост и создавањето на еднаквите можности.

Стратешка цел IV од Националната стратегија е обезбедување на пристап до добра и услуги за лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите. Истата е разработена во Оперативниот план за 2013 и опфаќа четири клучни групи на активности:

- Унапредување на можностите за вработување и работа за лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите;
- Обезбедување на образование на лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите;
- Обезбедување на пристапност и достапност на лицата со ментална и телесна попреченост во областа на транспортот и врските;
- Обезбедување на пристап до добра и услуги за лицата со ментална и телесна попреченост на еднаква основа со другите.

Ваквата законска рамка и политиките на национално ниво даваат солидна основа за заштита од дискриминација. Евидентен е исчекорот кој државата, следејќи ги европските трендови, го прави за да ја промовира еднаквоста и рамноправноста на лицата со интелектуална попреченост.

Но, резултатите од истражувањето во оваа област покажуваат дека родителите не се задоволни од нивото и обемот на активности кои државата ги презема во оваа област.

69 % од интервјуираните родители истакнуваат дека и понатаму се среќаваат со предрасуди и потешкотии во остварувањето на правата во различни области, а механизмите за заштита од дискриминација се уште се недоволно афирмирани и искористени. Во 2012

година, до Комисијата за заштита од дискриминација, доставени се само 9 претставки, во кои подносителите наведуваат дека се дискриминирани по основа на ментална и телесна попреченост.

Отсуствуваат континуирани акции за информирање на јавноста за правата и потребите на лицата со интелектуална попреченост на национално и на локално ниво, како предуслов за развивање на јавни ставови за почитување на правата на лицата со попреченост и за промовирање на позитивни перцепции и поголема социјална свесност кон лицата со попреченост.

Во анализата од истражувањето, 43% од интервјуираните родители укажуваат дека предрасудите во нивната непосредна социјална заедница имаат тенденција на намалување во изминатите години.

Кампањите на граѓанскиот сектор за подигнување на јавната свест вообичаено се декларативно поддржани од државните органи (на национално или на локално ниво), но недостасува суштинска вклученост на одговорните институции, како и обезбедување одржливост и континуитет на истите од страна на националните и локалните власти.

Во однос на изложеноста на лицата со интелектуална попреченост на некаков вид злоупотреба, малтретирање или насилство во локалната заедница, 76% од интервјуираните родители на лица со интелектуална попреченост одговориле дека не се соочуваат со такви појави во местото на живеење, односно состојбата е значително подобрена во изминатите години, пред се поради активното делување на граѓанските организации за подигнување на јавната свест и креирање на позитивна слика за лицата со интелектуална попреченост како еднакви граѓани.

Препораки:

- Целосна имплементација на Законот за спречување и заштита од дискриминација и сите други законски одредби кои овозможуваат спречување и заштита од дискриминација за лицата со интелектуална попреченост, како и зајакнување на механизмите за заштита од дискриминација.
- Целосна имплементација на Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основа на пол, возраст, етничка припадност, ментална и телесна попреченост 2012 - 2015 година, со реализирање на конкретни афирмативни мерки за лицата со интелектуална попреченост.
- Афирмација на можностите за спречување и заштита од дискриминација заради нивно поефективно користење од страна на лицата со интелектуална попреченост и нивните семејства.
- Иницирање и спроведување на позитивни кампањи за прикажување на лицата со интелектуална попреченост и нивните семејства како еднакви граѓани во општеството, на национално и на локално ниво.
- Промовирање и признавање на вештините, вредностите, способностите на лицата со попреченост и нивните придонеси на работното место и пазарот на труд.
- Развивање на став за почит на правата на лицата со попреченост на сите нивоа од образовниот систем, вклучувајќи ги сите деца од најрана возраст.
- Промовирање на програми за обука за подигнување на свеста во однос на лицата со попреченост и нивните права.
- Поттикнување на сите медиуми за портретирање на лицата со попреченост на достоинствен начин.

Здравствена заштита и осигурување

Конвенцијата на Обединети нации за правата на лицата со инвалидност во член 25 го потврдува правото на лицата со интелектуална попреченост на сеопфатна здравствена заштита и осигурување:

Државите страни признаваат дека лицата со инвалидност имаат право да уживаат највисоки здравствени стандарди без дискриминација врз основа на инвалидност. Државите страни ги преземат сите соодветни мерки, за да обезбедат пристап на лицата со инвалидност до здравствени услуги чувствителни во однос на пол, вклучувајќи и здравствена рехабилитација.

Уставот на Република Македонија во член 39 определува: „На секој граѓанин му се гарантира правото на здравствена заштита. Граѓанинот има право и должност да го чува и унапредува сопственото здравје и здравјето на другите”.

Правото на здравствена заштита на лицата со интелектуална попреченост го регулираат: Законот за здравствена заштита, Законот за здравствено осигурување, Законот за заштита на правата на пациентите и Законот за евиденции во областа на здравството.

- Законот за здравствена заштита (член 30) ја дефинира здравствената дејност на примарно ниво која ги опфаќа здравствениот третман и медицинската рехабилитација на возрасни, деца и младинци со посебни потреби.
- Законот за здравствено осигурување предвидува ослободување од плаќање учество при користење на здравствени услуги и лекови за децата со посебни потреби, според прописите за социјална заштита (член 34). Исто така, Фондот за здравствено осигурување да ги покрива трошоците за дел од мерките и активностите за спроведување на превентивните и други програми за лекување одредени болести, како и за хендикепираните лица, согласно со Законот за здравствената заштита (член 63).
- Законот за заштита на правата на пациентите ги опфаќа и правата на лицата со интелектуална попреченост, на еднаква основа со другите граѓани. Секое лице со интелектуална попреченост како пациент има право на грижа, лекување и рехабилитација што се во согласност со неговите поединечни потреби и способности и ја унапредуваат состојбата на неговото здравје, со цел да го достигне највисокото можно лично ниво на здравје, согласно достапните методи и можности на медицината, а во согласност со прописите од областа на здравствената заштита и здравственото осигурување.
- Законот за евиденции во областа на здравството опфаќа водење на евиденции и регистри за деца со посебни потреби од страна на надлежните здравствени институции.

Најзначајниот стратешки документ кој се однесува на лицата со попреченост на национално ниво е Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018.

Делот 3. Здравствена заштита, хабилитација и рехабилитација од Националната стратегија опфаќа 9 мерки за унапредување на здравјето на лицата со попреченост:

- Донесување на прописи за обезбедување ефективна здравствена заштита за лицата со попреченост;
- Обезбедување на соодветен пристап до општите здравствени услуги;
- Задолжителна трансформација на системот за процена којшто ќе биде функционален и ќе се базира на способностите на лицата со попреченост;
- Остварување на правото за користење на специфични помагала;
- Обезбедување на потребните лекови;
- Развивање на програми за рана детекција, дијагностика и рана интервенција, основање на развојни центри;
- Едукација на здравствените работници и развивање на свеста за попреченост кај нив;
- Остварување и унапредување на правото на здравствена заштита, особено кај децата со попреченост;
- Програми за адекватна и квалитетна здравствена услуга, а се однесуваат и на сексуалното и репродуктивното здравје.

Генералниот систем на здравствена заштита во Република Македонија ги опфаќа лицата со интелектуална попреченост, но резултатите од истражувањето покажуваат дека за лицата со интелектуална попреченост нема организирана специјализирана здравствена заштита, а квалитетот на здравствените услуги не секогаш е со задоволително ниво.

57% од интервјуираните родители одговориле дека не се задоволни од услугите од здравствена заштита, 8% од интервјуираните родители одговорија дека се делумно задоволни од услугите, а 35% одговорија дека, имајќи ја во предвид целокупната состојба во здравството, задоволни се од услугите во здравствена заштита, во најголем дел од своите матични лекари. Лицата со интелектуална попреченост и нивните родители честопати се соочуваат со несоодветен однос од страна на медицинскиот персонал особено во специјалистичко консултативна здравствена заштита и болничка здравствена заштита.

Според анализата од истражувањето, 100% од интервјуираните родители на лица со интелектуална попреченост над 26-годишна возраст укажуваат дека основен проблем е селективниот пристап во обезбедувањето на бесплатна здравствена заштита, лекување, третмани и лекови за одредена возрастна група на лица со интелектуална попреченост. Моменталното решение, застапено во Законот за здравствено осигурување (член 34), обезбедува ослободување од учество при користење на услуги од здравствена заштита само за деца, односно за лица со интелектуална попреченост до 26-годишна возраст. Со навршувањето на 26-годишна возраст, потребите на лицата со интелектуална попреченост од здравствена заштита не се намалуваат, туку напротив се зголемуваат.

Голем број родители (49%) се изјасниле дека се соочуваат со различни проблеми при набавката

на потребните лекови за нивните деца - лица со интелектуална попреченост: најчесто лековите се скапи, не се на позитивна листа, или пак доколку се, не се достапни. Постои и долга процедура за рефундирање на средствата за набавка на лековите.

Во Република Македонија недостасуваат специјализирани здравствени услуги, програми и сервисни служби за превенција, рано откривање, дијагностицирање, ран третман и рехабилитација на деца и лица со интелектуална попреченост.

Системот за проценката на специфичните потреби на лица со пречки во физичкиот и психичкиот развој е недоволно развиен и застарен. Проценката (категоризација) на лицата со интелектуална попреченост, согласно Правилникот за проценка на специфичните потреби на лица со пречки во физичкиот и психичкиот развој, се спроведува во неколку регионални Комисии кои во својата работа применуваат застарен медицински модел и пристап кон лицата со интелектуална попреченост.

Законските решенија не дозволуваат можност за обезбедување придружник на лице со интелектуална попреченост при користење на болничка здравствена заштита над тригодишна возраст. Ваквата поставеност ја ограничува и/или оневозможува комуникацијата помеѓу пациентот со интелектуална попреченост и медицинскиот персонал, како услов за ефективна здравствена заштита и третман.

Препораки:

- Потребни се законски решенија кои ќе овозможат бесплатна здравствена заштита, лекување, третмани и лекови за сите лица со интелектуална попреченост без ограничување на возраста, а по основ на нивната неспособност за самостоен живот и работа.
- Неопходна е ревизија на позитивната листа на лекови и обезбедување достапност на лековите кои се неопходни за децата/лица со интелектуална попреченост. Потребно е олеснување/забрзување на постапката за рефундирање на средства од Фондот за здравствено осигурување.
- Неопходно е да се развијат:
 - Мрежа на центри (развојни советувалишта) за следење на децата родени со ризик-фактор;
 - Специјализирани здравствени услуги, програми и сервисни служби за превенција, рано откривање, дијагностицирање, ран третман и рехабилитација на деца и лица со интелектуална попреченост;
 - Служби за советодавна поддршка на лицата со интелектуална попреченост и нивните семејства преку информирање, едукација и обука во областа на здравствената заштита.
- Развивање на мрежа на центри (комисии) за проценка на локално ниво, а координација на нивната работа да биде преку еден национален центар. Комисиите за проценка да се формираат во медицинските центри, а учеството во работата на истите да е редовна работна обврска на мултидисциплинарниот тим. Наодот и мислењето како официјален документ од проценката треба да вклучува листа на потреби и препораки за нивно остварување и да добие исто значење како дијагнозата и прогнозата во здравствените служби.
- Потребни се законски решенија кои ќе овозможат матичниот лекар на пациентот со интелектуална попреченост да му препорачува придружник при хоспитализација во болнички услови, без ограничување на возраста.
- Воведување на задолжителни конкретни акции за информирање, едукација и намалување на предрасудите кај медицинскиот персонал, особено во специјалистичко консултативна здравствена заштита и болничка здравствена заштита.

Рехабилитација (хабилитација)

Конвенцијата на Обединети нации за правата на лицата со инвалидност во член 26 ги опфаќа основните обврски на државите во областите на хабилитација и рехабилитација:

1. Државите страни преземаат ефикасни и соодветни мерки, вклучено и преку еднаква поддршка, за да им се овозможи на лицата со инвалидност да постигнат и одржуваат максимална независност, целосна физичка, ментална, социјална и стручна способност и целосна вклученост и учество во сите аспекти на животот. За таа цел, државите страни организираат, зајакнуваат и опфаќаат обемни услуги и програми за хабилитација и рехабилитација, особено во услугите на здравство, вработување, образование и социјалните услуги...

Во продолжението на член 26, Конвенцијата предвидува услугите и програмите да:

- a. Се спроведат во најрана фаза и врз основа на мултидисциплинарна проценка на индивидуалните потреби и предности;
 - b. Поддржуваат учество и вклученост во заедницата и во сите аспекти на општеството и да бидат на доброволна основа и расположливи за лицата со инвалидност колку што е можно поблиску до нивните заедници, вклучувајќи ги руралните области.
2. Државите страни го промовираат развојот на првични и континуирани обуки за професионалци и персонал кој работи во службите за хабилитација и рехабилитација.
 3. Државите страни промовираат расположливост, знаење и користење на помагала и технологии, моделирани за лицата со инвалидност кои се однесуваат на хабилитација и рехабилитација.

Во Република Македонија, рехабилитацијата, сфатена во потесен медицински смисол, е составен дел на здравствената заштита, односно рехабилитацијата е интегрален дел на здравствената заштита што им е гарантирана на сите граѓани во Република Македонија преку **член 39 од Уставот на Република Македонија: „На секој граѓанин му се гарантира правото на здравствена заштита. Граѓанинот има право и должност да го чува и унапредува сопственото здравје и здравјето на другите“.**

Во поширок смисол, терминот „рехабилитација“ се однесува на физичка и психолошка терапија, рана интервенција, работна интервенција, работна обука и окупациона терапија.

Рехабилитацијата во местото на живеење е пристап што се јавува како резултат на дебатите помеѓу медицинскиот и социјалниот модел на попреченост. Рехабилитацијата во местото на живеење се обидува да ги комбинира физичката рехабилитација, низ медицинската грижа, со зајакнувањето и социјалното вклучување, преку партиципацијата, како на индиви-

дуите со попреченост, така и на заедницата во процесот на рехабилитацијата. Овој пристап е препорачан од Светската здравствена организација, но во Република Македонија не е прифатен во целост, па поради тоа рехабилитацијата во најголема мера се јавува во ограничен медицински – здравствен аспект.

Правото на здравствена заштита на лицата со интелектуална попреченост го регулираат Законот за здравствена заштита, Законот за здравствено осигурување и подзаконските акти кои произлегуваат од овие два закони.

Законот за здравствена заштита (член 15) ја дефинира рехабилитацијата како здравствен третман наменет за обновување или замена на физичките, психичките и социјалните капацитети на пациентот кои се вродени, односно предизвикани заради болест, односно повреда.

Законот за здравствено осигурување, како и Правилникот за содржината и начинот на остварувањето на правата и обврските од задолжително здравствено осигурување, го уредуваат остварувањето на правото на медицинска рехабилитација, која се спроведува во медицинската рехабилитација се спроведува во амбулантно поликлинички услови, во рамките на болничко лекување и во специјализирани здравствени установи.

Рехабилитационите програми во Република Македонија во поголемите општини се остваруваат во центрите за рехабилитација или во рамките на медицинските центри преку одделенијата за рехабилитација, а екипирани се со соодветни профили (психолог, логопед, физиотерапевт, дефектолог, социјален работник и сл.):

- Рана детекција, интервенција и третман се достапни во развојните советувалишта во Скопје и во Битола;
- Завод за медицинска рехабилитација во Скопје, поставен е на републичко ниво, а обезбедува физикална рехабилитација и за лица со интелектуална попреченост;
- Завод за ментално здравје на деца и младинци „Младост“ - Скопје;
- Заводот за рехабилитација на слухот, говорот и гласот (Скопје и Битола) спроведува рехабилитациони програми и за деца со интелектуална попреченост од предучилишна и училишна возраст;
- Заводот за рехабилитација на деца и младинци во Скопје е специјализирана институција за работна рехабилитација на лица со умерена и тешка интелектуална попреченост до адолесцентна возраст и има можност за интернатско сместување;
- Работна обука за лица со интелектуална попреченост е достапна во Скопје и во Штип (државни средни училишта за образование и рехабилитација);
- Окупациона терапија е достапна во дневните центри за адолесценти.

Според анализата на истражувањето, 78% од интервјуираните родителите на лицата со интелектуална попреченост укажуваат на потребата од развивање на рехабилитациони програми на локално ниво. Резултатите од истражувањето покажуваат дека програмите за рехабилитација (најчесто медицинска рехабилитација) во рехабилитационите центри не се засновани на индивидуален пристап кон лицата со интелектуална попреченост.

Најголем дел од родителите (82%) изјавиле дека персоналот од рехабилитационите центри ретко се консултира со лицата кои користат услуги за рехабилитација. Исто така, тие немале можност да учествуваат во обликувањето и организацијата на сервисните служби за рехабилитација кои се однесуваат на потребите на лицата со интелектуална попреченост, да дадат многу корисни информации и совети што ќе придонесат за поуспешна рехабилитација (ниту поединечно како семејствата на лица со интелектуална попреченост, ни како граѓански сектор).

Препораки:

- Креирање на рехабилитациони служби во место на живеење, проширување на програмите и воведување на индивидуален пристап во работата.
- Системот на рехабилитацијата во местото на живеење треба да ги поддржуваат лицата со попреченост во нивните напори за самостојност во секојдневниот живот.
- Лицата со попреченост и нивните семејства треба да имаат можност да учествуваат во обликувањето и организацијата на услугите за рехабилитација кои се однесуваат на нив.

Самостојно живеење и вклученост во заедницата – сервисни служби за лица со интелектуална попреченост

Конвенцијата на Обединети нации за правата на лицата со инвалидност во член 19 го потврдува правото на самостојно живеење за лицата со попреченост:

Државите потписнички на оваа Конвенција го признаваат еднаквото право на сите лица со попреченост.

Државите страни на оваа Конвенција го признаваат правото на еднаквост на сите, лицата со инвалидност да живеат во заедниците, по избор како и другите, и преземаат ефикасни соодветни мерки да обезбедат уживање на лицата со инвалидност на ова право и нивно целосно вклучување и учество во заедницата.

Во продолжение, Конвенцијата потврдува дека државите обезбедуваат:

- а) Лицата со инвалидност да имаат можност на избор на местото на живеење, каде и со кого да живеат, на еднаква основа со другите и не се обврзани да живеат според посебен аранжман на живеење.
- б) Лицата со инвалидност да имаат пристап до обем на домашни, резидентни и други заеднички поддржни услуги, вклучувајќи и лична помош неопходна за поддршка на живеење и вклучување во заедницата и спречување на изолација и сегрегација од заедницата.

Уставот на Република Македонија во членот 35 гарантира дека Република Македонија им обезбедува посебна заштита на инвалидните лица и услови за нивно вклучување во општествениот живот, додека во член 27 утврдува дека секој граѓанин на Република Македонија има право слободно да се движи на територијата на Републиката и слободно да го избира местото на своето живеалиште.

Социјалните сервисни служби се од големо значење за лицата со попреченост и нивните семејства. Владата на Република Македонија, поточно Министерството за труд и социјална политика, од 2000 година започна со реформските процеси во овој сектор, меѓу кои приоритетно место му се дава на процесот на деинституционализација, односно намалување на бројот на лицата што живеат во институција од резиденциски тип и на подобрување на условите за живеење во истата. Беше потпишан Меморандум за разбирање помеѓу Министерството за труд и социјална политика, Канцеларијата на УНИЦЕФ и Светска здравствена организација, според кој нема да има прием на нови корисници во установите за социјална заштита. Воедно, тогаш се започна со поинтензивни активности за развивање на мрежа од социјални сервисни служби за лицата со попреченост, како од страна на Владата така и од страна на граѓанскиот сектор.

Оваа област е опфатена во **Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018 и во Националната стратегија за деинституционализација во системот на социјална заштита во Република Македонија (2008 – 2018).**

Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018, во делот 4. Достапност на услуги и помагала, предвидува мерки насочени кон креирање на услуги засновани на задоволување на потребите на лицата со инвалидност за нивно потполно вклучување во личниот, семејниот, образовниот и професионалниот живот.

Исто така, во делот 7. Социјална заштита, предвидени се мерки за обезбедување на лицата со инвалидност рамноправен пристап до соодветните служби, средства и други асистенции за задоволување на потребите врзани со инвалидноста, вклучувајќи развивање на програми за домување и обезбедување на еднаков пристап кон јавно финансираните социјално стамбени програми преку активните мерки за домување на Владата. Во истиот дел, опфатени се сервисните служби за поддршка на лицата со инвалидност, односно потребата за развивање на регулаторни механизми за квалитетни сервиси за лица со инвалидност.

Основната цел на **Националната стратегија за деинституционализација во системот на социјална заштита во Република Македонија (2008 – 2018)** е подигање на квалитетот на услугите од социјална заштита и создавање на услови за приближување на услугите до корисниците на локално ниво. Оваа цел ќе се постигне преку развој на постојните и нови вонинституционални форми на заштита и преку трансформација на постојниот систем на институционална заштита. Стратешките насоки на делување се:

- Развој на вонинституционални форми на заштита на регионално и локално ниво,
- Постепено трансформирање на постоечките установи за социјална заштита,
- Развивање на институционални и човечки ресурси на национално локално ниво,
- Обезбедување на имплементација на стратегијата одржливост на формите на заштита на локално ниво.

Во рамките на оваа стратегија дадени се низа посебни конкретни препораки во однос на децата со интелектуална попреченост до 26-годишна возраст и за лицата со интелектуална попреченост над 26-годишна возраст. Заедничко за двете групи се препораките за подигнување на нивото на психо-социјална поддршка на биолошките семејства околу грижата за децата со интелектуална попреченост и зголемување на паричниот надоместок како предуслови за намалување на потребата од сместување во институција. Исто така, дадени се препораки за отворање на нови форми на вонинституционална заштита како што се мали групни домови и други форми на самостојно живеење со различно ниво на поддршка.

Нормативното уредување на оваа област во Република Македонија е остварена со Законот за социјална заштита. Во членот 26, дефинирана е вонинституционалната заштита што се остварува во или преку центарот за социјална работа, а која опфаќа право на:

- социјална услуга на корисници на социјална заштита;
- помош на поединец;

- помош на семејство;
- домашна нега и помош на поединец и на семејството;
- дневно и привремено прифаќање и згрижување како помош на поединец и семејство;
- сместување во згрижувачко семејство;
- сместување во мал групен дом и
- самостојно живеење со поддршка.

Член 31 го уредува **правото на дневно згрижување во дневен центар** за лице со умерена и тешка попреченост во менталниот развој и на лице со телесна попреченост кое не може само да се грижи за себе.

Право на сместување во згрижувачко семејство, според член 32 има лице со умерени и тешки пречки во менталниот развој, лице со длабоки пречки во менталниот развој, доколку нема услови за живеење во своето семејство или од други причини му е потребно сместување во згрижувачко семејство. Со измените и дополнувањата на Законот за социјална заштита од мај 2013 година, поблиску се уредени критериумите за тоа кое лице може да биде згрижувач, видовите на згрижувачки семејства (општо, специјализирано, интервентно или привремено), како и правото на паричната помош на згрижувач, која изнесува 8.000 денари, а ја користи згрижувач кој во своето семејство згрижувал лице најмалку пет години, по наполнување на 62 годишна возраст, кој е невработен и не користи право на пензија.

Член 39 го опфаќа **правото на сместување во мал групен дом** на децата со пречки во менталниот или телесниот развој и лицата со ментална или телесна попреченост кои немаат соодветни услови за живеење во своето семејство, лице кое нема семејство или од други причини му е потребно сместувањето во мал групен дом, додека член 40 го дефинира правото на самостојно живеење со поддршка за лице со ментална или телесна попреченост, кое се остварува преку самостојно и организирано живеење во посебна станбена единица со постојана или повремени помош од стручни или други лица во остварување на основните животни потреби, социјални, работни, културни, рекреативни и други потреби.

Право на оспособување за работно-производна активност (член 42) има лице со умерени и тешки пречки во менталниот развој. Правото на оспособување за работно-производна активност опфаќа упатување во установа за социјална заштита или во друго правно лице кое ги исполнува потребните услови, надоместок на трошоци за сместување и исхрана, надоместок на трошоци за оспособување за работно-производна активност и надоместок на трошоци за превоз.

Право на сместување во установа за социјална заштита (член 43) има лице кое нема соодветни услови за живеење во своето семејство или од други причини му е потребно сместување во установа за социјална заштита, а не може да се примени друг облик на социјална заштита. Ова право е достапно за лице со умерени и тешки пречки во менталниот развој упатено на оспособување за работно-производна активност, лице со длабоки пречки во менталниот развој и лице со трајна телесна попреченост на кое му е потребно трајно згрижување и нега.

Законот за социјална заштита во член 132 ги утврдува видовите на установи за социјална заштита за вонинституционална заштита, во кои меѓу другите се опфатени дневен центар за лица со ментална или телесна попреченост (член 146) центар за давање помош во домашни услови (член 147) и мал групен дом (член 149).

Во согласност со принципите на плурализам во давањето на услуги од социјална заштита, државата преку законот за социјална заштита (член 152 - 162) овозможува здружение на граѓани да врши одредени работи од социјална заштита, доколку е регистрирано за остварување на цели и задачи од областа на социјалната заштита.

Како цели и задачи од областа на социјалната заштита се сметаат:

- социјална превенција;
- развој и обезбедување на услуги од социјалната заштита на лица, семејства и групи на граѓани изложени на социјален ризик;
- развој и унапредување на социјалната заштита и
- развој и унапредување на волонтерската работа во општината.

Реформскиот процес во областа на самостојното живеење и сервисни служби за лица со интелектуална попреченост во изминатите 10-тина години резултира со оформување на иницијална мрежа од социјални сервисни служби (дневни центри и станбени заедници), но за ефективна поддршка на секојдневното живеење на лицата со интелектуална попреченост потребно е засилена работа и вложување во широка лепеза на достапни и квалитетни сервисни служби: мали групни домови, сервисни служби за самостојно живеење, центри за времено опфаќање, лични асистенти, ресурсни центри, служби за поддржано вработување итн.

Родителите се едногласни во ставот дека сервисите за поддршка се приоритет и дека мора да се продолжи со креирање на дневни центри, но и на други форми на услуги во местото на живеење. Потребни се објекти за самостојно живеење за лица со интелектуална попреченост со обезбедување обука за развивање вештини за самостојно живеење, за да се спречи сместување на овие лица во институција по смртта на нивните родители.

Најголем е процентот на деца/лица со интелектуална попреченост кои живеат со своите родители. Наодите од истражувањето укажуваат дека непостоењето на социјални сервисни служби во местото на живеење го отежнува секојдневното функционирање на семејствата кои имаат член со интелектуална попреченост. Доколку дете/лице со интелектуална попреченост потекнува од дисфункционално семејство, или е дете е без родители тогаш државата го вклучува во системот на институционална грижа или доколку е возможно го сместува во згрижувачко семејство.

Интервјуираните лица со интелектуална попреченост (самозастапници) потенцираат дека сакаат да живеат со своето семејство. Оние што се вклучени во образовниот процес или посетуваат дневен центар, го опишале својот ден како посполнет и поорганизиран од денот на оние лица што се затворени во своите домови поради непостоењето на сервисни служби во нивното место на живеење.

Ова го потврдува фактот дека најголемиот број на лица со интелектуална попреченост живеат со своите родители (99% од интервјуираните родители). Родителите (57%) сметаат дека не добиваат доволна и соодветна поддршка од државата, а останатите 43% ја нагласуваат позитивната поддршка од страна на невладиниот сектор.

Во Република Македонија моделот на згрижувачки семејства е во функција, и најчесто центрите за социјална работа раководат со процедурите за сместување на деца со интелектуална попреченост. Лица со интелектуална попреченост над 26 годишна возраст многу ретко имаат можност да бидат сместени во згрижувачки семејства, и доколку останат без родителска грижа овие лица најчесто се сместуваат во резиденциска институција. Според податоците добиени од Заводот за социјални дејности, во згрижувачки семејства се опфатени 111 деца со интелектуална попреченост.

Лицата со интелектуална попреченост во Република Македонија се уште немаат можност да користат услуга на личен асистент. Секојдневната грижа и потребна придружба овие лица ја добиваат од членови на семејството.

Во оние локални заедници каде постојат дневни центри, децата/лицата со интелектуална попреченост се вклучени во одредени работни програми за стекнување на вештини за посамостоен живот. Сепак, непостоењето на различни сервисни служби во местото на живеење за овие лица ја ограничува и нивната можност за избор каде и како да живеат во заедницата.

Во рамките на Министерството за труд и социјална политика оформени се 23 дневни центри за опфаќање на деца со интелектуална попреченост до 18-годишна возраст, а во дел од нив се опфатени и лица со интелектуална попреченост до 26-годишна возраст. Според податоците на МТСП, во овие дневни центри се опфатени вкупно 393 корисници.

Од 2000 година, РЦПЛИП - ПОРАКА оформи 7 дневни центри за адолесценти и возрасни лица со интелектуална попреченост, од кои еден дел денес функционираат надвор од мрежата на РЦПЛИП - ПОРАКА. Дневните центри обезбедуваат поддршка на лицата со умерена и тешка интелектуална попреченост на дневна основа, обука за усвојување на вештини за самостојно живеење, работно-окупациони програми, образовни програми и социјални активности за лицата со интелектуална попреченост. Дневните центри обезбедуваат поддршка на семејствата, преку опфаќање на нивните членови со интелектуална попреченост во еден период од денот, овозможувајќи на семејствата поуспешно семејно функционирање и можност за вработување на родителите, истовремено и можност за зголемување на скромниот семеен буџет.

Во однос на финансирањето на постојните сервисни служби, дневните центри за деца со интелектуална попреченост кои се креирани и менаџирани од Министерство за труд и социјална политика се целосно финансирани од страна на Министерството за труд и социјална политика. Но, сервисните служби за лица со интелектуална попреченост кои ги обезбедува граѓанскиот сектор најчесто се финансирани на база на проектни активности, и тоа многу мал процент од Министерството за труд и социјална политика, одреден процент од локалната самоуправа и најголемиот дел од донатори.

Декларативно, постои соработка помеѓу Владата и невладиниот сектор во рамките на креирањето на сервисните служби, но Владата се уште не обрнува доволно внимание на концептот на сервисите за поддршка на лица со интелектуална попреченост кои треба да се организираат во земјата. Претстои воспоставување на нов „модел на партнерство“ меѓу Владата и невладиниот сектор во оваа област, со кој ќе се даде можност на невладини организации со капацитет и кредибилитет во оваа област да се стекнат со лиценца за менаџирање на сервисните служби, а Министерството за труд и социјална политика да ги финансира таквите програми со обврска за мониторинг и евалуација на истите.

Со започнувањето на реформските процеси и деинституционализацијата, условите во постојната институција, Специјален завод - Демир Капија, за разлика од пред десетина години, се подобри. Се воведуваат активности за работа со штитениците, за нивна обука и стекнување вештини. Но, уште треба да се работи во насока на подобрување на условите за живот, хигиена и воведување на едукативни програми соодветно на потенцијалот и капацитетот на штитениците на институцијата. Во Специјален завод - Демир Капија опфатени се вкупно 234 лица со интелектуална попреченост.

Мислењето на родителите е дека резиденцијалните институции, иако се неопходен облик на сместување за некои лица со интелектуална попреченост, сепак има сериозни недостатоци во однос на моделот. Бројот на згрижени лица во нив е голем, програмите се најчесто групни, а занемарен е индивидуалниот пристап, бројот на ангажиран персонал е мал, врската со биолошкото семејство тешко се одржува, не се големи придобивките за социјалната средина, нема социјализација и интеграција во пошироката средина на живеење. РЦПЛИП-ПОРАКА има воспоставено соработка со

сите институции од социјален карактер, вклучително и институции од резиденциски карактер. Преку своите локални организации се организираат посети, во кои претходно се доставува барање за посета. Организираните посети овозможуваат: посета на корисниците од страна на членовите на биолошко семејство кое има сместено лице во одредена институција, доставување на различни видови на донации (храна, облека и сл.) за корисниците, разговор со корисниците и персоналот.

Во 2008 година, Министерството за труд и социјална политика со поддршка од Иницијативата за ментално здравје – Будимпешта го започна процесот на деинституционализација на Специјалниот завод - Демир Капија. Во рамките на овој процес формирани се сервиси за поддржано живеење во заедницата наменети за лицата со интелектуална попреченост во Неготино, Демир Капија и Скопје. На почетокот, како партнер од граѓанскиот сектор, беше вклучено здружението Полио Плус од Скопје, а потоа Порака од Неготино. Според добиените податоци, вкупно 64 лица со интелектуална попреченост се опфатени во станбени заедници за поддржано живеење.

Препораки:

Родителите кои беа вклучени во истражувањето ја истакнаа улогата на социјалните сервисни служби за поддршка на лица со интелектуална попреченост, како многу важен дел во процесот на обезбедување услови за самостојно живеење и поттикнување на целосна вклученост во заедницата. Тие укажаа на потребата од отварање на нови и различни видови на сервисни служби за лица со попреченост во местото на живеење. Овие сервисни служби би овозможиле подобрување на капацитетот и развивање на потенцијалот на децата/лицата со интелектуална попреченост, но исто така и поддршка на семејствата во секојдневната грижа за своите деца кои имаат интелектуална попреченост.

- Евидентна е потребата од понатамошна ширење на мрежата од социјални сервисни служби за поддршка на лица со интелектуална попреченост, збогатување на нивната содржина и унапредување на квалитетот на услугите.
- Во процесот на обезбедување на социјални сервисни служби потребно е разработување на регулаторни механизми, тргнувајќи од мапирање на потребите на национално и локално ниво, развивање на процедури за ориентација на корисниците во сервисни служби, лиценцирање и акредитација на обезбедувачите на сервисните служби, развивање на стандарди за квалитет и процедури за финансирање на сервисните служби.
- Здруженијата на граѓани кои обезбедуваат сервисни служби за лица со интелектуална попреченост треба да бидат прифатени како рамноправни партнери на државата, преку лиценцирање и склучување на договори за целосно финансирање на сервисните служби на здруженијата на граѓани.
- Сегашното решение кое го регулира вршењето на работи од областа на социјална заштита од страна на здруженија на граѓани, не обезбедува континуитет и одржливост на сервисните служби на здруженијата на граѓани и доведува до нерамноправен третман помеѓу сервисните служби кои ги обезбедува државата и сервисните служби кои ги обезбедува невладиниот сектор. Вршењето на работи од социјална заштита од страна на здружение на граѓани во Законот за социјална заштита е дефинирано како проект: *“Министерството учествува во обезбедување дел од средствата за вршењето на одредени работи од социјална заштита на здружението...”*
- Социјалните сервисни служби за лица со интелектуална попреченост (дневни центри, мали групни домови, сервисни служби за самостојно живеење, центри за времено опфаќање и друго) не смеат да имаат времен карактер, а нивната одржливост мора да биде обезбедена од страна на државата. Тоа значи целосно финансирање на сите трошоци за функционирање на сервисната служба на здружението на граѓани, односно еднаков третман со државните сервисни служби во кои Министерството ги покрива сите трошоци.

Достапност – Пристапност

Конвенцијата на ОН за правата на лица со инвалидност ја опфаќа достапноста во членот 9 каде е уредено дека:

Со цел да им се овозможи на лицата со инвалидност да живеат независно и во целост да учествуваат во сите аспекти на животот, земјите учеснички преземаат соодветни мерки за да им обезбедат на лицата со инвалидност пристап, на еднаква основа со другите, до просторната околина, транспорт, информации и комуникации, вклучувајќи и до информатичките и комуникациските технологии и системи, како и до други капацитети и услуги отворени или обезбедени за јавноста, во урбаните и во руралните области.

Уставот на РМ во член 16 го гарантира слободниот пристап кон информациите, слободата на примање и пренесување на информации.

Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (ревидирана) 2010-2018, како посебна цел поставува: Доследно применување на прописите кои се однесуваат на задолжителна примена на стандардите за достапност. Предвидените мерките опфаќаат:

- Креирање на услуги засновани на задоволување на потребите на лицата со инвалидност за нивно потполно вклучување во личниот, семејниот, образовниот и професионалниот живот;
- Поддржување на истражување, развој, производство и примена на нови информациско-комуникациски технологии и нивна достапност до лицата со инвалидност;
- Развивање на механизми за достапност до информации и комуникации на лицата со инвалидност;
- Државата преку својот правен систем да обезбеди развој, производство, снабдување и одржување на помагала за лицата со инвалидност;
- Државата ќе донесе прописи со кои ќе се обезбеди физичка, информативна и комуникациска достапност за лицата со инвалидност, преку воведување на определени стандарди и прописи за отстранување на физичките и секаков друг вид на бариери.

Во Република Македонија, **Законот за градба го уредува прашањето за обезбедување физичка пристапност за лицата со попреченост.** Законот предвидува отстапување од основните барања за градбата, согласно член 10: „Во случај на реконструкција или адаптација на градба запишана во Националниот регистар на културно наследство, со кои на лица со инвалидност им се овозможува непречен пристап, движење, престој и работа, може да се отстапи од некои основни барања за градбата заради овозможување на непречен пристап, движење, престој и работа, по добиено позитивно мислење од Министерството за труд и социјална политика и прибавена согласност

од органот на државната управа надлежен за вршење на работите од областа на културата.”

Во член 11 се уредува правот на непречен пристап и движење до и во градбата:

(1) Градба за јавни и деловни намени и градби со намена домување во станбени згради, како и градби со станбено-деловна намена мора да биде проектирана и изградена така што на лицата со инвалидност ќе им се овозможи непречен пристап, движење, престој и работа до и во градбата.

(2) Начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лица со инвалидност до и во градбите од ставот (1) на овој член ги пропишува министерот кој раководи со органот на државната управа надлежен за вршење на работите од областа на уредување на просторот.

Подзаконскиот акт кој дополнително ги уредува стандардите за пристапност е **Правилникот за начинот на обезбедување непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со попреченост до и во градбата.**

Во **Законот за просторно и урбанистичко планирање** (член 4), како едно од основните начела во процесот на планирање и уредување на просторот зацртано е начелото за надминување на урбаните бариери на лицата со инвалидитет.

Дополнително, **Законот за домување** (член 12) предвидува дека планот за одржување на станбена зграда може да ги вклучува и активностите околу подобрување на пристапноста во постоечките објекти, а во член 19 уредува дека управителот треба да ги познава стандардите и нормативите за пристапност на лица со хендикеп во станбениот објект.

Овие законски норми би требало да обезбедат лесен пристап до сите објекти, како што се: пешачките површини, улиците, пристапите до јавните објекти, објектите за семејно домување, објектите во кои се вработени лица со попреченост, кои мораат да бидат планирани и изведени на начин на кој ќе овозможат непречено одвивање на секојдневните активности и на лицата со интелектуална попреченост.

Поради недоследната примена на законите, физичката средина се уште е недоволно пристапна за лицата со попреченост. Освен поновите јавни објекти, кои задолжително треба да имаат пристапни рампи и лифтови, повеќето други објекти, улици, транспортни средства и јавни институции се непристапни.

Во десетина општини на иницијатива од граѓански организации разработени се акциони планови за подобрување на условите во кои живеат лицата со попреченост, во кои меѓу приоритетите се планира и отстранување на архитектонските бариери и подобрување на пристапност/достапност на информации за лицата со попреченост. И покрај законските можности и многубројните иницијативи, мал е бројот на локалните самоуправи во државата каде при планирање на буџетот се планира и инвестиција за намалување на архитектонските бариери.

Интервјуираните родители (37%) се изјаснија дека нивното дете со интелектуална попреченост (се однесува претежно за лицата со лесна интелектуална попреченост) нема проблеми со употребата на јавните објекти и јавен транспорт, а 71% од родителите одговорија дека нивното дете може да се движи само низ соседството.

Лицата со потежок степен на интелектуална попреченост и со комбинирани пречки имаат потешкотии во однос на достапноста на физичката околина. **Родителите истакнаа дека е неопходно преземање мерки од страна на надлежните органи за спроведување на усвоените законски норми при планирањето и градењето на објектите.**

Од интервјуата со родителите може да се заклучи дека и покрај постоењето на потребната законска регулатива, се уште има архитектонски бариери во нивната средина, од кои произлегуваат проблемите и зависноста од придружба на друго лице.

Во однос на пристапот до информации и комуникации, **Законот за електронски комуникации** (член 29), дефинира дека електронските комуникациски мрежи и електронските комуникациски инфраструктури и придружни инфраструктурни капацитети и средства мора да се планираат, проектираат, градат, поста-

вуваат и вградуваат на начин кој ќе им овозможи и на лицата со инвалидитет достапност до јавните електронски комуникациски услуги. Во член 33, кој се однесува на Универзална услуга, се предвидува обезбедување на услови за еднаков пристап и употреба на јавните телефонски услуги од страна на крајните корисници со посебни потреби, вклучувајќи и пристап до броеви на службите за итни повици, целосниот телефонски именик и телефонската служба за информации под еднакви услови, како и на другите крајни корисници во Република Македонија.

Во Република Македонија не е донесен закон или некој подзаконски акт што ќе овозможува јавните информации да станат достапни и за лицата со интелектуална попреченост. Не постои програма за обезбедување пристапност до информациите (достапни сервиси и програми и сл.) за лицата со интелектуална попреченост, односно јавните институции и органи не обезбедуваат информации во лесно разбирлив формат достапни за лицата со интелектуална попреченост.

РЦПЛИП - ПОРАКА промовираше лесно-читлив формат за подготовка на информации кои ќе бидат лесно разбирливи за лица со интелектуална попреченост, но и за сите граѓани. Преку своите локални организации РЦПЛИП-ПОРАКА оваа иницијатива ја промовираше и на локално ниво, но досега нема видливи резултати.

Родителите најчесто се информираат/консултираат за правата или одредени потреби преку граѓанскиот сектор и Центрите за социјална работа во општините.

Поради нискиот стандард на живот најголем број на семејства не можат да обезбедат софистицирани помагала и технологии кои ќе им го олеснат вклучувањето на лицата со попреченост во современите текови. Позитивен пример е иницијативата на здружението "Отворете ги прозорците" кое во последниве неколку години работи на подобрување на можностите за пристап кон информатичка технологија за лицата со попреченост, со фокус на образовниот систем.

Препораки:

- **Почитување, доследна примена и практична реализација на законската регулатива и на нормативите за планирање на просторот и за проектирање на објектите со што истите ќе бидат достапни за лицата со интелектуална и комбинирана попреченост од секоја возрасна група (рампи, лифтови, звучна и светлосна сигнализација, тротоари со благ наклон и други форми кои ќе овозможат непречено движење и ориентација во просторот).**
- **Оформување на стратегија и акционен план за воведување на лесно разбирлив и достапен формат за лицата со интелектуална попреченост, со цел информациите и комуникациите да бидат пристапни и за лицата со интелектуална попреченост.**

Образование

Конвенцијата на Обединети нации за правата на лица со инвалидност во членот 24 кој се однесува на образованието потврдува дека:

1. Државите страни го признаваат правото на образование на лицата со инвалидност. Со цел остварување на ова право без дискриминација и врз основа на еднакви можност, државите страни обезбедуваат инклузивен систем на образование на сите нивоа и доживотно учење наменето за:

- a. Целосен развој на човековиот потенцијал и чувство на достоинство и самовреднување, како и зајакнување на почитувањето на човековите права, основни слободи и човековата различност;
- b. Развој на идентитетот, надареноста и креативноста на лицата со инвалидност, како и нивните ментални и физички способности до ниво на целосен потенцијал;
- v. Овозможување на лицата со инвалидност ефикасно да учествуваат во слободното општество.

Во точка 2 од член 24, Конвенцијата укажува дека при реализирањето на ова право, државите обезбедуваат:

- a. Лицата со инвалидност да не се исклучуваат од општиот образовен систем врз основа на инвалидност, и децата со пречки во развој да не се исклучуваат од бесплатното и задолжителното основно образование, или од средното образование врз основа на инвалидност;
- b. Лицата со инвалидност да имаат пристап до вклучително, квалитетно и бесплатно основно образование и средно образование на еднаква основа со другите во заедниците во кои живеат;
- v. Разумно прилагодување на индивидуалните потреби;
- г. Лицата со инвалидност да ја добијат потребната поддршка во рамките на општиот образовен систем, за да се поедностави нивното ефикасно образование;
- д. Мерки за ефикасна индивидуална поддршка во средините за максимален академски и социјален развој, доследен на целите на потполно вклучување.

Уставот на РМ во член 44 уредува дека секој има право на образование. „Образованието е достапно на секого под еднакви услови. Основното образование е задолжително и бесплатно”.

На ниво на политики и програми, Владата на Република Македонија посветува се поголемо внимание на образовниот развој. Двата стратешки документи: Национална програма за развој на образованието во Република Македонија 2005 – 2015 и Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018, претставуваат соодветна основа за подобрување на образовните можности за лицата со интелектуална попреченост.

Националната програма за развој на образованието во Република Македонија 2005 – 2015, ја поставува основата цел на образовната политика - да обезбеди можности за стекнување на соодветно образовно ниво за секого и за сите возрастни групи и да осигура дека истите поседуваат знаења, вештини и ставови кои се во согласност со барањата на општеството и пазарот на трудот. Поради тоа, образованието мора да биде достапно за секој кој живее на тлото на Република Македонија, без оглед на неговата возраст, пол, религиозна определба, етничка припадност, здравствена состојба и социјална и финансиска положба. Исто така, образованието и обуката мора да ги поседуваат сите услови за ефикасност и ефективност за да бидат во состојба на сите да им пружат доволно општо и стручно образование.

Оваа национална програма укажува дека е потребно да се обезбеди максимален опфат со различни форми на предучилишно воспитание на децата од ранливите групи, вклучувајќи ги децата со пречки во психофизичкиот развој. Исто така, потребно е обезбедување еднакви услови за оптимален развој на секое дете од предучилишна возраст. Во националната програма е посебно потенцирана потребата за широко и флексибилно создавање услови за вклучување на децата со посебни потреби во редовните групи и индивидуализација во планирањето и реализирањето на воспитно-образовната работа.

Активностите во следниот период треба да се фокусираат на:

- дисперзија на формите и опфаќање на поголем број деца во различни средини и деца од различна верска и етничка припадност;
- промотивни активности за подигање на свеста од потребата за опфаќање на децата со посебни потреби во системот на редовното предучилишно воспитание и образование;

- систематска работа со родителите на децата со посебни потреби преку изградба на систем за нивна едукација;
- премин од проектни кон активности кои би биле интегрален дел од работата на редовниот систем на предучилишно воспитание и образование;
- стручно оспособување на воспитувачкиот кадар за работа со децата со посебни потреби на ниво на иницијално образование, како и стручно усовршување на истиот;
- развивање на систематска соработка меѓу институциите на предучилишниот систем и стручните институции кои пружаат помош во работата со децата со посебни потреби заради нивно навремено откривање и пружање на стручна помош;
- развој на различни форми и програми на опфат кои ќе соодветствуваат на различните потреби на децата со посебни потреби.

Согласно прифатениот принцип ОБРАЗОВАНИЕ ЗА СИТЕ, Владата на Република Македонија преку Националната програма за развој на образованието во Република Македонија 2005 – 2015, потврдува дека основното образование е отворено и овозможува пристап за сите деца без оглед на јазикот, полот, религијата или физичката и менталната попреченост. Основното образование мора да обезбеди дополнителна помош за сите ученици со посебни потреби.

Националната програма како посебна цел ја поставува инклузијата и образовната партиципација на учениците со посебни образовни потреби. Основното образование својата мисија може да ја исполни целосно само доколку ги почитува принципите на отвореност кон потребите и условите на децата со развојни проблеми и посебни образовни потреби, во духот на меѓународните конвенции и стандарди.

Затоа, предвидено е Министерството за образование и наука да создаде услови и да изгради концепт и програма за работа со учениците со развојни проблеми и учениците со посебни потреби. Тоа подразбира:

- следење на постигањата на децата (кооперативно учење и збогатени прилагодени извори на знаења);
- континуирана и дополнителна обука на наставниците кои во редовното образование работат со децата со посебни образовни потреби;
- просторно-архитектонска пристапност до образовните институции;

Исто така, Министерството за образование и наука во соработка со локалната самоуправа ќе делува во:

- создавање на мрежа на паралелки во училишта за децата со посебни потреби;
- обезбедување на аудио-визуелни средства, според видот и степенот на попреченоста на децата со посебни образовни потреби;

- стандардизирање на теоретско-научната и законската терминологија која се однесува на оваа област, како и нејзино прецизирање и усогласување со меѓународните стандарди.

Според националната програма, пристапот кон овие деца во потполност ќе го респектира видот и степенот на нивниот развоен проблем, во амбиент кој ќе ги задоволи желбите на детето и семејството и барањата за: доследна примена на принципот на инклузија; стручна, кадровска, просторно-техничка подготовка на училиштата за прифаќање на децата со посебни образовни потреби; продолжување со работа на посебните училишта за грижа и образование на децата со потешка попреченост. Во идниот развој, на тој план, нагласена улога треба да има стручната служба (дефектолози, педагози, психолози), кои ќе го следат напредувањето, адаптирањето, учењето и комуникацијата, како и поддршката на наставниците, учениците и родителите.

Ако детето и покрај создавање на сите потребни услови не може да го следи редовното образование, се вклучува во посебното образование, односно во посебно одделение при редовно училиште или во посебно училиште. Училиштата за деца со посебни потреби се во надлежност на Министерство за образование и наука (централно ниво).

Националната програма за развој на образованието во Република Македонија 2005 – 2015, го опфаќа и средното образование на лицата со интелектуална попреченост, укажувајќи дека за да се постигне еднаквост во средното и во постсредното образование треба да се води сметка за индивидуалните потреби на секој ученик, а особено за оние со тешкотии во психичкиот и во физичкиот развој. Се предлагаат мерки за унапредување на едукацијата и на работата со учениците со посебни потреби:

- донесување закони во врска со проблемот на ученикот со посебни потреби (во чии рамки ќе се регулира и проблематиката на образованието);
- мрежата на установи за средно образование да се развива во мрежа која ќе ги задоволува потребите на учениците со посебни потреби;
- обезбедување адекватни образовни стандарди, пред се во поглед на бројот на учениците во паралелката, просторните услови, наставните средства и училишната опрема и посебно условите за креативна работа;
- изработување прилагодени и посебни програми за образование на ученици со посебни потреби, кои ќе обезбедат поврзаност на образованието со пазарот на трудот;
- обезбедување систем на вклучување на возрасни лица со посебни потреби, нивна адекватна преквалификација и доквалификација според преостанатите способности и потреби на пазарот на трудот;
- обезбедување можност за курсно совладување на дел од програмата за исто подрачје на работа, како

- и за вертикална проодност, но и за враќање на ученикот во програмата на понизок степен доколку за тоа се укаже потреба;
- обезбедување соодветен образовен кадар според видот на посебните потреби, како за општите така и за стручните предмети и практичната настава и нивно усовршување за работа со учениците со посебни потреби и за соработка со родителите;
- комплетирање и усовршување стручни тимови во установите за средно образование;
- обезбедување услови за постојано усовршување на наставните планови и програми, нивна модернизација и прилагодување, посебно на стручните предмети и практичната настава, според потребите на стопанството и услужните дејности;
- обезбедување на добро поставен систем на евалуација на: програмите, организацијата на наставата, формите и методите на работа со учениците заради преземање мерки доколку се појават проблеми во однесувањето и во развојното напредување на учениците со посебни потреби, како поединечно така и за паралелката во целина.

Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018 се осврнува на образованието како многу важна област, поставувајќи го за посебна цел оставрувањето на правата на лицата со инвалидност на адекватно образование, преку еднакви можности за учење и развој за сите деца и младинци, како и за возрасните лица. Предвидените мерки во оваа стратегија вклучуваат:

- Развивање на програми за вклучување на децата во образовниот систем, вклучувајќи го и предучилишното образование;
- Примена и унапредување на постојните законски регулативи со кои се дефинира полето за спречување на дискриминацијата во образовниот процес, опфаќајќи ги фазите од основно, средно и високо образование;
- Работата со учениците да биде индивидуализирана, насочена од дефектолозите и стручниот тим во училиштето, за што е потребно задолжително вклучување на дефектолози во редовниот систем на образованието како и во одделенијата за образование во локалната самоуправа;
- Диференцијација и индивидуализација на наставата со што се овозможува насочување на учениците во согласност со нивните потреби и способности;
- Обезбедување наставни програми за посовремени софистицирани занимања;
- Обезбедување на степен на образование кој овозможува вертикална проодност во образовниот систем;
- Развивање на мотивациски програми наменети за родителите преку едукација која ќе даде придонес во подигањето на свеста за неопходноста и важноста на инклузивното образование на децата со пречки во развојот;

- Да се обезбеди обука на наставниот кадар, директорот и стручните соработници за поддршка и спроведување на инклузивното образование.

Законот за заштита на децата, Законот за основно образование и Законот за средно образование нормативно обезбедуваат дека образованието на децата со интелектуална попреченост е интегрален дел од национално образовно планирање. Според степенот на интелектуална попреченост се одвива и опфаќањето во регуларниот систем на образование. За таа цел, постојат посебни основни и средни училишта, посебни паралелки, но во тек е и процесот на инклузија (вклучување) на деца со интелектуална попреченост во редовните паралелки.

Законот за заштита на децата во членот 65 дава можност за вклучување на децата со пречки во менталниот развој или телесна попреченост во детските градинки, сообразно на видот и степенот на попреченоста. Како деца со пречки во менталниот развој или телесна попреченост се сметаат слепи и слабовидни деца, глуви и наглуви деца, деца со пречки во говорот, деца со телесна инвалидност, како и деца со тешкотии во однесувањето и личноста.

Притоа, згрижувањето и воспитанието на децата со лесна попреченост во менталниот развој или телесна попреченост, кои имаат потреба од прилагодено изведување на програмите за предучилишни деца со дополнителна стручна помош или со прилагодени програми се организира во редовните групи. Од друга страна, згрижувањето на деца со умерена попреченост во менталниот развој или телесна попреченост се организира во посебни групи според посебните програми.

Законот за основно образование ја потврдува уставната определба дека секое дете има право на основно образование.

Во член 6, Законот уредува дека за учениците со посебни образовни потреби се обезбедуваат соодветни услови за стекнување на основно воспитание и образование во редовните и посебните основни училишта и имаат право и на индивидуална помош за стекнување на основното образование и воспитание.

Член 10 регулира дека основното образование за учениците со посебни образовни потреби се организира и остварува во посебни основни училишта и во посебни паралелки при редовните основни училишта.

Законот за основно образование (член 30) исто така утврдува дека наставниот план и програми за основно образование на ученици со посебни образовни потреби во посебните училишта и посебните паралелки во основните училишта ги утврдува министерот, на предлог на Бирото. За учениците со посебни образовни потреби задолжителните и изборните предмети се реализираат со прилагодените програми според нивните посебни образовни потреби.

Наставниот час за учениците со посебни образовни потреби може да трае пократко од редовниот наставен час од 40 минути, доколку тоа е утврдено со наставниот план и програмите (член 39).

Исто така, Законот за основно образование содржи други одредби кои се битни за учениците со интелектуална попреченост:

- Бројот на учениците со посебни образовни потреби во паралелка го утврдува Министерот (член 41).
- Во паралелките во кои има ученици со посебни образовни потреби може да се ангажира и дефектолог за работа со учениците со посебни образовни потреби (член 42).
- Родителот има право детето со посебни образовни потреби да го запише во основно училиште, освен во случаите кога посебните образовни потреби на детето се такви што тоа треба да следи настава во посебно основно училиште. Начинот и условите за запишувањето на учениците со посебни образовни потреби во основните училишта го утврдува министерот, по предлог на Бирото (член 51).
- Учениците со посебни образовни потреби и лицата за нивна придружба имаат право на бесплатен превоз без оглед на оддалеченоста на нивното место на живеење до основното училиште (член 61).
- Воспитно-образовната работа во посебните училишта и посебните паралелки во основните училишта ја остваруваат наставници, дефектолози, библиотекарите, воспитувачи, училишни педагози и психолози со соодветно високо образование (член 79).

Законот за средно образование дефинира дека средното образование е задолжително за секој граѓанин, под еднакви услови утврдени со овој закон.

Во член 32 се уредува дека средното образование се остварува преку планови и програми за средно образование за ученици со посебни образовни потреби. Во средното образование за ученици со посебни образовни потреби се образуваат ученици според сообразни програми за соодветни занимања односно образовни профили или за работно оспособување (член 39).

Во средното образование за ученици со посебни образовни потреби се вклучуваат ученици кои се евидентирани и распоредени според видот и степенот на пречките во развојот. Поблиски прописи за бројот на ученици со посебни образовни потреби во групите донесува министерот (член 40).

Ученикот со посебни образовни потреби и лицето за негова придружба имаат право на бесплатен превоз без оглед на оддалеченоста на нивното место на живеење до државното средно училиште во кое ученикот е запишан и ја посетува наставата (член 41 - а).

Податоците за учебната 2012/2013 година преземени од Државниот завод за статистика, (Статистички

преглед: Население и социјални статистики 2.4.13.09/750; Основни и средни училишта на почетокот на учебната 2012/2013 година) покажуваат дека настава за деца со интелектуална попреченост се спроведува во 39 основни училишта, вклучувајќи ги четирите посебните основни училишта, “Др. Златан Сремец” и “Иднина” во Скопје, “Маца Овчарова” во Велес и “Св. Климент Охридски” во Ново Село – Струмица.

Вкупниот број на паралелки во кои се изведува наставата е 142 паралелки, а во овој број се вклучени паралелките во четирите посебните основни училишта и посебните паралелки во редовните основни училишта.

Наставата во четирите посебни основни училишта и посебните паралелки во редовните основни училишта ја посетуваат 750 ученици, од кои 236 се девојчиња, а ја спроведуваат 172 наставника.

Во учебната 2012/2013 година, средното образование за ученици со интелектуална попреченост се спроведува во 2 посебни средни училишта (“Св. Наум Охридски” во Скопје и “Искра” во Штип) во вкупно 39 паралелки. Наставата ја посетуваат 231 ученик, од кои 68 девојки. Наставата ја спроведуваат 45 наставници.

Официјален податок за бројот на ученици со интелектуална попреченост кои се вклучени и учат во редовни паралелки во редовни основни и средни училишта, не е достапен.

Родителите на деца со лесен степен на интелектуална попреченост се изјаснија дека постои можност своите деца да ги вклучуваат во редовниот образовен систем, додека децата со потешок степен се вклучуваат во системот на посебни основни училишта.

Во последниве неколку години во неколку општини се преземаат иницијативи за ангажирање на мобилни дефектолози во редовните училишта како поддршка

Министерството за образование и наука официјално го спроведува реформскиот процес за инклузија на децата со интелектуална попреченост во редовните паралелки во редовните училишта, но општа констатација е дека на истиот не му се придава потребното значење. Самиот процес е се уште недоволно афирмиран и не се преземаат сите потребни предуслови за ефективна имплементација во смисла на законско уредување, понатаму обезбедување пристапност и достапност, соодветно адаптирање на наставните програми и планови, воведување на нови методи и пристапи за работа, како и дидактички средства и материјали.

Поголемо внимание треба да се посвети на зајакнување на наставниот кадар како клучен елемент за успешен образовен процес, негова обука, а големо значење ќе има и вклучување на дефектолози во училиштата.

на децата со посебни образовни потреби со цел да можат непречено да се вклучат во наставната програма. Родителите се изјаснија позитивно за оваа иницијатива, но укажаа дека мал е бројот на ангажирани дефектолози. Изразена е потребата во сите училишта да има ангажирано дефектолози, како предуслов за спроведување на процесот на инклузивно образование во државата.

Наставниците во редовните училишта немаат соодветна обука за работа со деца со посебни образовни потреби и затоа се соочуваат со потешкотии во реализацијата на наставата, доколку во својот клас имаат дете со интелектуална попреченост.

Наведените статистички податоци покажуваат дека во рамките на редовните основни училишта, речиси во секоја општина постојат посебни паралелки во кои се вклучени деца со лесна интелектуална попреченост. Децата и адолесцентите со умерена интелектуална попреченост се опфаќаат во Заводот за рехабилитација на деца и младинци во Скопје, додека за децата со тешка и длабока интелектуална попреченост не се создадени никакви форми на воспитна и образовна програма.

Иако со Законот е овозможено вклучување на децата со интелектуална попреченост од предучилишна возраст во предучилишните установи, во практиката се уште тоа е индивидуално, односно зависи од „доб-

рата волја” на менаџерскиот тим во предучилишните установи/градинки.

Според исказите на родителите и граѓанските организации, не постојат листи на чекање за упис во посебните училишта и во посебните паралелки во регуларните училишта.

Вклучувањето на родителите во образовниот процес се остварува единствено преку родителските совети во училиштето. Родителите имаат право да одлучуваат за своето дете во однос на изборот на училиште, но сепак, во најголема мера, тоа зависи од степенот на интелектуална попреченост на нивното дете.

Интервјуираните родители (71%) се изјаснија дека нивните деца не биле вклучени во образовниот процес, заради степенот на интелектуалната попреченост, а другите 29% од децата на интервјуираните родители се или биле вклучени во посебни основни училишта или посебни паралелки. Од вкупниот број на интервјуирани родители чии деца посетувале училиште, 41% се изјасниле дека секојдневно биле во контакт со учителите/наставниците на нивното дете.

Родителите чии деца се вклучени во образовниот процес истакнуваат дека се задоволни од образовниот систем, но и дека има потреба за унапредување на програмите.

Описот на еден школски ден од децата што се вклучени во образовниот процес е позитивен, тие имаат желба да одат на училиште, да учат и да се дружат со своите врстници.

Од погореизнесеното произлегува дека лицата со лесна интелектуална попреченост се „привилегирани” во остварувањето на правото на образование, додека другите деца, особено со тешка и со длабока интелектуална попреченост воопшто не се опфатени во образовниот систем.

Препораки:

- Родителите укажуваат дека е потребна сериозна иницијатива за подобрување на спроведувањето на процесот на инклузија во образованието. Исто така, неопходно е надминување на разликата која постои во однос на правото на образование, кое се остварува само за децата со лесна интелектуална попреченост и за одреден мал број на деца со умерена интелектуална попреченост.
- Обезбедување можности секое дете/лице со интелектуална попреченост да биде вклучено во воспитно-образовната програма.
- Обезбедување на образование за сите лица без разлика на степенот на попреченоста и вклучување на децата со интелектуална попреченост во редовните паралелки.
- Потребна е организирана акција за подигнување на свеста кај училишните деца и нивните родители за потребите и правата на лицата со интелектуална попреченост.

Работа и вработување

Конвенција на ОН за правата на лица со инвалидност во членот 27 кој се однесува на работа и вработување потврдува дека: “Државите страни ги признаваат правата за работа на лицата со инвалидност, на еднаква основа со другите; овде е вклучено правото на можност за заработка за живот преку слободен избор и прифаќање на работа на пазарот за труд и работна средина која е отворена, вклучена и прифатлива за лицата со инвалидност.”

Уставот на РМ во член 32 гарантира дека секој има право на работа, слободен избор на вработување, заштита при работењето и материјална обезбеденост за време на привремена невработеност. Секому, под еднакви услови, му е достапно секое работно место. Секој вработен има право на соодветна заработувачка. Секој вработен има право на платен дневен, неделен и годишен одмор. Од овие права вработените не можат да се откажат. Остварувањето на правата на вработените и нивната положба се уредуваат со закон и со колективни договори.

Во изминатите неколку години, во Република Македонија евидентни се обидите за унапредување на положбата на лицата со попреченост во однос на нивното вработување, како преку промовирање на активни мерки и политики, така и преку подобрување на законската рамка.

Владата на Република Македонија, во **Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана верзија 2010 – 2018)**, како посебна цел зацртува обезбедување на еднакви можности за работа и вработување на лицата со инвалидност со развој и примена на системски решенија кои се засноваат на потребите и способностите, што би се постигнало преку следните мерки:

- Подигнување на нивото на знаење и компетенции на сите општествени актери непосредно вклучени во процес на креирање и примена на политиките за вработување на лицата со инвалидност;
- Развој на стручно и професионално оспособување преку форми на обука, дообразување, стручно усовршување и други форми на учење низ работа на лицата со инвалидност;
- Јакнење на мотивацијата на лицата со инвалидност, заради нивно вклучување во работниот процес низ промоција на принципот на активно живеење;
- Јакнење на улогите и одговорноста на социјалните партнери заради сеопфатен пристап во областа на вработување на лицата со инвалидност;
- Развивање и воспоставување на систем на информирање за вработување, како за лицата со инвалидност, така и за работодавачите;
- Развивање на механизми за процена на работните способности и потреби кои се базира на меѓународни стандарди;

- Развивање на модел на економија во склад со Активните мерки за вработување преку Оперативните планови за вработување на Владата;
- Развивање на механизми и ресурси за професионална рехабилитација.

Со **Законот за вработување на инвалидни лица** се уредуваат посебните услови за вработување и работење на инвалидни лица: кога самостојно вршат дејност како трговец поединец, кај работодавец или има својство на работодавец, во државната администрација, единиците на локална самоуправа, јавните претпријатија, установи, агенции и фондови и други државни институции како и условите за основање и погодностите за работење на трговското друштво за вработување на инвалидни лица – заштитно друштво. Инвалидно лице, во смисла на овој закон, е лице со оштетен вид, оштетен слух, со пречки во гласот, говорот и јазикот, телесно инвалидно лице, лице со пречки во интелектуалниот развој и лице со комбинирани пречки кое поради степенот на инвалидност има специфични потреби во работењето.

Законот предвидува мерки за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидно лице:

- **Доделување на неповратни средства за вработување на неопределено време на невработено инвалидно лице, адаптација на работното место на кое ќе работи инвалидното лице доколку таа е потребна и набавка на опрема според критериумите и на начин утврден со акт на министерот за труд и социјална политика;**
- **Ослободување од даноци и обезбедување на средства за придонеси и**
- **Финансиска поддршка во работењето.**

Согласно законот, работодавецот е должен на вработеното инвалидно лице да му исплаќа плата согласно со закон, колективен договор и договор за вработување. Платата, работодавецот е должен на вработеното инвалидно лице да му ја исплаќа преку трансакциска сметка, а платата може да ја подигне самото лице со инвалидност, брачниот другар, неговиот родител или неговиот старател.

Исклучително е важно што при вработувањето на инвалидно лице, работодавецот е должен да создаде соодветни услови за работење и адаптација на работното место во зависност од работното место, видот и степенот на образованието и видот и степенот на инвалидноста на инвалидното лице кое се вработува.

Законот за вработување на инвалидни лица најголем фокус става врз заштитните друштва за вработување на инвалидни лица. **Заштитно друштво може да се основа и да работи како заштитно друштво ако вработува најмалку десет лица на неопределено време од кои најмалку 40% се инвалидни лица од вкупниот број на вработени, од кои најмалку половината се лица со утврдена инвалидност.**

Законот овозможува **работно оспособување**, како оспособување на инвалидното лице за практична работа за определени работи согласно со потребите на работодавецот и инвалидното лице.

Заради финансирање на работите за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица, адаптација на работно место и набавка на опрема, 10% од вкупно остварените средства од постојниот придонес за вработување се издвојуваат на потметката во Агенцијата (Посебен фонд) најдоцна до 30 во месецот за претходниот месец.

Средствата од овој фонд се користат од страна на инвалидно лице кое самостојно врши дејност како трговец-поединец, заштитно друштво и друго правно лице, кои поднесуваат барање за доделување на средства од Посебниот фонд до Управниот одбор на Агенцијата.

Законот нуди поттикнувања за вработување на инвалидни лица преку доделување неповратни средства од Посебниот фонд, по неколку основи:

- за вработување на инвалидно лице на неопределено време, се доделуваат средства во висина од 20 просечни нето плати исплатени во Република Македонија за претходната година пред вработувањето, односно 40 просечни нето плати исплатени во Република Македонија за претходната година пред вработувањето за вработување на слепо лице со оштетеност на видот од 90 до 100% и телесно инвалидно лице на кое заради движење му е потребна инвалидска количка;
- за адаптација на работно место, се доделуваат средства во висина до 100.000 денари и истите можат повторно да се користат ако тоа го налагаат промените на техничко-технолошкиот процес или видот и степенот на инвалидноста на инвалидното лице и
- за набавка на опрема, се доделуваат во висина до 200 просечни нето плати исплатени во Република Македонија во претходната година, при што барателот во пресметковната вредност на

програмата треба да учествува со сопствено учество од 20% (сопствени средства, кредит од банка или лични средства на сопственикот на фирмата), а износот на доделените средства може да биде најмногу до висината на имотот и трајниот капитал заведен во книгите на барателот (основачки влог, опрема, градежни и деловни објекти, дуќани и слично) и достави хипотека во однос 2:1 или банкарска гаранција во висина на одобрените средства. Хипотеката или банкарската гаранција да е со важност од најмалку три години. Основен критериум за утврдување на висината на доделените неповратни средства за опрема е бројот на вработените инвалидни лица.

Законот за работни односи содржи одредби кои исто така се однесуваат на лицата со попреченост. Член 6 од овој закон предвидува **забрана за дискриминација** и уредува дека работодавачот не смее барателот на вработување или работникот, да го става во нееднаква положба заради расно или етничко потекло, бојата на кожата, полот, возраста, здравствената состојба, односно **инвалидност**, религиозното, политичко или друго убедување, членување во синдикатите, националното или социјалното потекло, статус на семејството, имотната состојба, половата насоченост или заради други лични околности.

Во однос на условите за склучување на договор за вработување, во член 19 е утврдено дека **инвалидот кој е оспособен за одделни работи, се смета дека има здравствена способност за склучување на договор за извршување на тие работи.**

Позитивна мерка во Законот за работни односи е **зголемувањето на времетраењето на годишниот одмор за уште три работни дена** за инвалид, работник со најмалку 60% телесно оштетување и работник кој негува и чува дете со телесен или душевен недостаток (член 137).

Едно од правата кои произлегува од овој закон, а е тесно поврзан со Законот за социјална заштита е **правото на скратено работно време за родител на дете со развојни проблеми и посебни образовни потреби** (член 169):

“Еден од родителите на дете со развојни проблеми и посебни образовни потреби има право да работи со половина од работното време ако двајцата родители се во работен однос или ако родителот е самохран, врз основа на наод од надлежна лекарска комисија, ако детето не е сместено во установа за социјално-здравствено згрижување.

Скратеното работно време од ставот (1) на овој член се смета како полно работно време, а правото на надомест на плата се исплатува според прописите за социјална заштита.”

Со Законот за средно образование се обезбедува оспособување на лицата со лесна интелектуална попреченост за работна и производна активност

во двете средни посебни училишта (“Св. Наум Охридски” во Скопје и “Искра” во Штип), а со Законот за социјална заштита, на лицата со умерени и тешки интелектуални попречености, исто така, им се обезбедува правото на оспособување за работно-производна активност.

Во практиката, работно-производната активност за работно оспособување се спроведува во Заводот за рехабилитација на деца и младинци - Топанско Поле, Скопје, кој е од републички карактер, со можност за интернатско сместување.

Според податоците на Заедницата на заштитни друштва на Македонија ЗАПОВИМ – Скопје, во Република Македонија постојат 381 заштитни друштва во кои се вработени вкупно 7.841 лице, од кои 3.365 лица со различни видови на попреченост и вкупно 4.476 лица без попреченост (состојба заклучно со јуни 2013 година).

ЗАПОВИМ укажува на тенденцијата на намалување на бројот на заштитни друштва, а со тоа и на бројот на вработени лица со попреченост.

Во Агенцијата за вработување на Македонија во 2012 година се евидентирани 2.034 невработени лица со попреченост, од кои најголем број се лица со интелектуална попреченост – вкупно 760.

Најголемиот дел од интервјуираните родители (95%) истакнаа дека нивните деца со интелектуална попреченост не се вработени, а од нив само 6% добиле соодветно работно оспособување преку завршување посебно средно училиште.

Според сознанијата на интервјуираните родители, износот на месечната плата на лицата со интелектуална попреченост кои се вработени во заштитни друштва се движи во просек околу минималната плата, односно 8.000 денари.

Родителите укажаа дека лицата со лесна интелектуална попреченост се привилегирани во однос на правото на вработување. Иако постои законска можност за вработување на лицата со потешок степен на интелектуална попреченост, истите многу ретко се вклучени во работен процес.

Наодите од истражувањето покажуваат дека во Република Македонија недостасуваат центри за работно оспособување и обука за работни вештини и за професии кои се актуелни на пазарот на труд.

Кај лицата со интелектуална попреченост и нивните родители постои изразена желба за работно оспособување и можност за вработување, со што тие би се чувствувале корисни за себе и за семејството, но и за општеството. Според изјавите на родителите, најголемиот број од нивните деца не се здобиле со навремено работно оспособување.

Родителите се изјаснија дека нема организирани програми за префрлање на лица со попреченост од заштитни работилници на работни места на отворениот пазар на труд. Поради непостоење на соодветни сервиси за поддршка во оваа област, родителите ги прават контактите со работодавците и ги придружуваат своите деца со интелектуална попреченост во процесот на вработување. Тие со одобрување гледаат на вработувањето на лица со интелектуална попреченост, но сметаат дека, иако постојат законски норми кои ги штитат вработените лица, сепак предрасудите и злоупотребите во работните средини се уште постојат.

Истражувањето покажува дека работното опкружување не е технички прилагодено и опремено за да одговара на потребите на лица со интелектуална попреченост.

Во последниве неколку години се работи на развивање на стратешки и акциони планови според одредбите од Законот за спречување и заштита од дискриминација и Законот за вработување на инвалидни лица, но и покрај тоа се уште се забележуваат случаи на дискриминација на работното место или во самиот работен однос.

Промовирањето на моделот за поддржано вработување на отворениот пазар на трудот не значи дека заштитните трговски друштва треба да исчезнат, туку дека постои потреба од промена во визијата и мисијата на сите носители на акциите што се вклучени во процесот на вработување. Оваа промена, барем до одреден степен, ќе треба да се случи и во однос на заштитните трговски друштва, кои не треба да го сочинуваат автоматскиот и единствен избор за вработување на лицата со попреченост, туку треба да нудат можности за развој и за нови квалификации.

Заштитните трговски друштва можат да се искористат за подготвување на лицата со интелектуална попреченост (за кои е тоа можно) и нивно трансферирање на отворениот пазар на трудот. Транзиционите аранжмани ќе треба да се модифицираат, вклучувајќи изработка на индивидуални акциони планови, процени на квалификациите итн. Од посебна важност е, при вработувањето на лицата со интелектуална попреченост, без разлика на моделот (заштитно трговско друштво или вработување во јавниот сектор) да се внимава средината, работните задачи и поддршката кои се на располагање да се соодветни на неговите потреби и аспирации. Поради тоа, треба да се користат различни техники за индивидуален пристап со што ќе се овозможи соодветно вработување во согласност со капацитетот и можностите на лицето со интелектуална попреченост.

Препораки:

Во Република Македонија постои потреба за развивање на позитивна стратегија во однос на прашањата поврзани со вработувањето на лица со интелектуална попреченост, нивно прифаќање како лица кои можат да дадат сопствен придонес во работата на самата компанија, но и на националната економија. Со стекнување на соодветни вештини, на прилагодено работно место, со поддршка доколку им е потребна, овие лица се способни и вредни како работници и можат да дадат позитивен придонес на работното место.

- **Воведување на моделот на поддржано вработување на лицата со интелектуална попреченост и постепено напуштање на моделот на заштитно вработување**

Поддржаното вработување може да се определи како платена работа во интегрирани работни средини на отворениот пазар на трудот, со постојана поддршка за лицата со попреченост. Платената работа за лицата со попреченост значи иста плата за иста работа како и за работниците без попреченост.

Предноста на поддржаното вработување е тоа што ги оспособува лицата со попреченост да влезат во реалниот свет на работењето преку фокусирање на индивидуалните способности и преку обезбедување на различни нивоа на индивидуализирана поддршка во зависност од потребите. Воедно да се обезбедуваат и совети и поддршка за работодавецот.

Поддржаното вработување претставува инвестиција во лица, наместо во згради или во опрема. Тоа се фокусира на индивидуалните способности и потреби на мажот или жената со попреченост. Стратегијата за поддршка се изготвува според индивидуалните потреби. Лицето со попреченост е клучниот актер во процесот на поддржаното вработување. Основниот принцип на поддржаното вработување е: „**Не повеќе поддршка од онаа што е потребна и не помалку од онаа што е неопходна.**”

Моделот на поддржано вработување се состои од неколку различни фази, вклучувајќи: процена; наоѓање на работно место; анализа на работното место; усогласување на работното место; (ре)дизајн на работното место; запознавање со работното место; обука на работното место/обука за работното место; поддршка надвор од работното место; како и постојана поддршка.

Фазите низ кои поминува поединецот и интензитетот на обезбедената поддршка зависат од неговата или нејзината ситуација. Не секој има потреба од секоја фаза од процесот. Ако е јасно каков вид на работа се бара и дека таков вид на работно место е на располагање, раните фази можат да се прескокнат и фокусот да се стави на обуката и вработувањето.

За разлика од моделот на поддржано вработување, моделот на заштитно вработување кое функционира во Република Македонија се реализира во сегрегирани услови, без поддршка во текот на вработувањето и работењето, што често придонесува вработеното лице со интелектуална попреченост да не оствари вработување или да не ја задржи работата.

- **Преземање мерки за намалување на злоупотребите на лицата со интелектуална попреченост на работното место.**

Анализите на РЦПЛИП – ПОРАКА посочуваат дека вработените лица со интелектуална попреченост често пати се жртви на дискриминација, вознемирување, предрасуди и навредувачки однос на работното место.

- **Преземање мерки за откривање и санкционирање на фиктивно вработување.**

Постојат случаи кога на иницијатива на работодавачот лицата со интелектуална попреченост склучуваат договори за вработување, но не започнуваат со работа, а за тоа добиваат мала сума пари. Од друга страна, работодавачот ги користи бенефициите согласно Законот за вработување на инвалидни лица, што претставува класичен пример на злоупотреба.

- **Зајакнување на механизмот за следење и контрола на односот на работодавецот кон вработените лица со интелектуална попреченост,** како исклучително важно за ефективно остварување на правото на вработување за лицата со интелектуална попреченост.

- **Воведување на квотен систем на вработување за лица со интелектуална попреченост во јавната администрација и на отворениот пазар на труд,** со што ќе се даде можност за нивно вклучување во редовните текови на општествениот живот.

Соодветен животен стандард и социјална заштита

Конвенцијата на ОН за правата на лицата со инвалидност во член 28 го потврдува правото на соодветен животен стандард и социјална заштита, утврдувајќи дека:

1. Државите страни го признаваат правото на лицата со инвалидност и на нивните семејства за соодветен стандард на живеење, вклучувајќи и соодветна исхрана, облека и домување и континуирано подобрување на условите на живеење и ќе преземат соодветни чекори за заштита и промовирање на остварувањето на ова право брз дискриминација врз основа на инвалидност.

Во точка 2 од член 28, Конвенцијата уредува дека: Државите страни го признаваат правото на лицата со инвалидност за социјална заштита и уживање на ова право без дискриминација врз основа на инвалидност и ќе ги преземат сите соодветни чекори за заштита и промовирање на остварувањето на ова право, вклучувајќи ги и мерките за

- а) обезбедување еднаков пристап на лицата со инвалидност, до чиста вода и пристап до соодветни и достапни служби, средства и друга помош за нивните потреби;
- б) обезбедување пристап за лицата со инвалидност, особено на жените и девојките со инвалидност и постарите лица со инвалидност, до програми за социјална заштита и за намалување на сиромаштијата;
- в) обезбедување пристап на лицата со инвалидност и на нивните семејства кои живеат во состојба на сиромаштија, помош од земјата поврзана со инвалидност, вклучувајќи и соодветни обуки, советувања, финансиска помош и продолжена нега;
- г) обезбедување пристап на лицата со инвалидност до програми за домување;
- д) обезбедување пристап на лицата со инвалидност до пензии и програми за пензионирање.

Уставот на Република Македонија во член 34 го гарантира правото на сите граѓани на социјална сигурност и социјално осигурување утврдени со закон и со колективен договор.

Во член 35 од Уставот, дефинирана е улогата на државата, која се грижи за социјалната заштита и социјалната сигурност на граѓаните согласно со начелото на социјална праведност. Републиката им гарантира право на помош на немоќните и на неспособните за работа граѓани. Републиката им обезбедува посебна заштита на инвалидните лица и услови за нивно вклучување во општествениот живот.

Неколку стратешки документи донесени од страна на Владата на Република Македонија се однесуваат

на подобрување на системот на социјална заштита во Република Македонија и истите ги опфаќаат и лицата со интелектуална попреченост.

Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост (ревизирана 2010 – 2020) предвидува голем број мерки и активности во однос на лицата со попреченост. Некои од конкретните мерки во подрачјето 3 од стратегијата се насочени кон унапредување на социјалната и детската заштита и изградба на нов социјален модел, вклучувајќи обезбедување на пристапи кон вонинституционални и институционални форми на заштита за лицата со интелектуална попреченост. Во подрачјето 7 е застапена поддршката на ранливите групи, каде е предвидено развивање на механизми за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост на ранливите категории граѓани, а значаен дел е посветен на решавање на правата и барањата на лицата со попреченост и инвалидност (Анекс 1).

Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност вклучува пет мерки насочени кон обезбедување на социјална сигурност на лицата со инвалидност:

- Обезбедување на лицата со инвалидност рамноправен пристап до соодветните служби, средства и други асистенции за задоволување на потребите врзани со инвалидноста;
- Развивање на регулаторни механизми за квалитетни сервиси за лица со инвалидност;
- Вклучување на лицата со инвалидност при изготвување и имплементација на програми за намалување на сиромаштијата;
- Обезбедување на еднаков пристап базиран на недискриминација на лицата со инвалидност до програмите за пензиско осигурување;
- Развивање на програми за домување и обезбедување на еднаков пристап кон јавно финансираните социјално стамбени програми преку активните мерки за домување на Владата.

Двата основни закони кои ја регулираат социјалната заштита во Република Македонија се: Законот за социјална заштита и Законот за заштита на децата.

Социјалната заштита е дефинирана како систем на мерки, активности и политики за спречување и надминување на основните социјални ризици на кои е изложен граѓанинот во текот на животот, за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост и за јакнење на неговиот капацитет за сопствена заштита.

Под социјален ризик, Законот за социјална заштита подразбира:

- ризици по здравјето (болест, повреда и инвалидност),
- ризици на старост и стареење,
- ризици на еднородителско семејство,
- ризици од невработеност, губење на приход за издржување врз основа на работа и слично,
- ризици од сиромаштија и
- ризици од друг вид на социјална исклученост.

Права на парична помош од социјална заштита, согласно член 44 од Законот за социјална заштита се:

- социјална парична помош,
- постојана парична помош,
- парична помош на лице кое до 18 години возраст имало статус на дете без родители и родителска грижа,
- парична помош на мајка која родила четврто дете,
- паричен надоместок за помош и нега од друго лице,
- еднократна парична помош и помош во натура,
- надоместок на плата за скратено работно време поради нега на дете со телесни или ментални пречки во развојот,
- парична помош за социјално домување,
- право на здравствена заштита и
- додаток за слепило и мобилност.

Правото на социјална парична помош е предвидено за лице способно за работа и домаќинство кое е материјално необезбедено и кое не може да оствари средства за егзистенција по други основи. Социјалната парична помош е достапна и за лицата со интелектуална попреченост и нивните семејства, доколку приходите на лицата или домаќинствата се пониски од износот на социјалната парична помош и доколку не поседуваат имот од кој можат да се издржуваат.

Право на постојана парична помош има лице неспособно за работа и материјално необезбедено, кое не може да обезбеди средства за својата егзистенција врз основа на други прописи. Неспособно за работа, во смисла на овој закон, се смета лице:

- со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој и лице со комбинирани и други пречки во развојот, кое заради степенот на попреченоста

не може да се стекне со образование, како и лице со телесна попреченост, поради која е неспособно за работа,

- лице душевно заболено и лице со трајни промени во здравствената состојба, поради која е неспособно за работа.

Неспособноста за работа за лицата над 26-годишна возраст, со свој наод, оценка и мислење ја утврдува стручна комисија која може да биде при јавна установа која во рамките на својата дејност третира проблеми од областа на психофизичкиот развој на лица со одреден вид на попреченост или во друго правно лице. Неспособноста за работа се смета за утврдена за лице над 26 години возраст со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој, лице со потешка и најтешка телесна попреченост, како и потполно слепо лице чиј вид и степен на попреченост е утврдена со наод, оценка и мислење на стручен орган и решение на центарот за социјална работа.

Право на паричен надоместок за помош и нега од друго лице има лице над 26-годишна возраст, со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој, лице со потешка и најтешка телесна попреченост, потполно слепо лице, како и лице со трајни промени во здравствената состојба, на кое му е неопходна помош и нега од друго лице заради тоа што не може само да ги задоволува основните животни потреби, доколку ова право не може да го оствари врз основа на други прописи.

Висината на паричниот надоместок за помош и нега од друго лице се утврдува во зависност од обемот на потребата за помош и нега од друго лице.

- **Потреба од помош и нега од друго лице во поголем обем** има лице со тешки и длабоки пречки во менталниот развој, лице со потешка и најтешка телесна попреченост, потполно слепо лице, како и лице со трајни промени во здравствената состојба, поради што не може само да ги задоволува основните животни потреби, не може ниту со помош на ортопедски помагала самостојно да се движи во станот или надвор од станот, самостојно да се храни, облекува, да ја одржува личната хигиена, ниту да ги врши основните физиолошки потреби.

- **Потреба од помош и нега од друго лице во помал обем** има лице со умерени пречки во менталниот развој и лице кое поради трајни промени во здравствената состојба не може без помош од друго лице во потполност да ги задоволува основните животни потреби.

Висината на паричниот надоместок за помош и нега од друго лице во поголем обем изнесува 4.185 денари, а во помал обем изнесува 3.702 денари.

Потребата за помош и нега од друго лице со наод, оценка и мислење, ја утврдува стручна комисија која може да биде при јавна установа која во рамките на својата дејност третира проблеми од областа на психофизичкиот развој на лица со одреден вид на

попреченост или во друго правно лице. Право на паричен надоместок за помош и нега од друго лице, по исклучок на претходно напоменатото, има лице над 26 години возраст со тешки и длабоки пречки во менталниот развој, лице со потешка и најтешка телесна попреченост, како и потполно слепо лице чиј вид и степен на попреченост е утврдена со наод, оценка и мислење на стручен орган и решение на центарот за социјална работа.

Еднократна парична помош или помош во натура се доделува на лице или семејство кое се нашле во положба на социјален ризик, како и на лице и семејство заради претрпена природна непогода или епидемија и подолго лекување во здравствена установа.

Правото на надоместок на плата за скратено работно време поради нега на дете со телесни или ментални пречки во развојот и со најтешки облици на хронични заболувања, утврдено со Законот за работните односи, се оставрува во центарот. Висината на надоместокот на плата изнесува 4.800 денари.

Правото на парична помош за социјално домување, се обезбедува на социјално загрозуени лица - станбено необезбедени. Под социјално загрозуени лица тука се опфаќаат корисници на постојана парична помош и лице кое до 18-годишна возраст имало статус на дете без родители и без родителска грижа, односно и по престанување на старателството, а најмногу до 26-годишна возраст.

Право на здравствена заштита имаат корисници на:

- постојана парична помош,
- лица сместени во згрижувачко семејство,
- лица сместени во установа за социјална заштита (за институционална и вонинституционална заштита),
- корисници на паричен надоместок за помош и нега од друго лице,
- лице кое до 18-годишна возраст имало статус на дете без родители и без родителска грижа, најмногу до 26 години, а користи социјална парична помош,
- лице - жртва на семејно насилство за кое се презема мерка на заштита согласно со Законот за семејството и
- лице опфатено со организирано живеење со поддршка.

Правото на додаток за слепило се обезбедува за потполно слепо лице со навршени 26 години, а **правото на додаток за мобилност** (член 84-а) се обезбедува за лице со навршени 26 години, со 100 % телесен инвалидитет кое самостојно користи инвалидска количка или со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој кое користи инвалидска количка со придружник, поради создавање на услови

за изедначување на нивните можности за вклучување во секојдневниот живот во заедницата на овие лица. Месечниот износ на додатокот за мобилност изнесува 7.000 денари.

Лицата кои користат право на цивилна или воена инвалиднина неможат да остварат право на додаток за слепило или мобилност. Правото на додаток за слепило или мобилност престанува ако корисникот со решение на центарот е сместен во установа, загрижувачко семејство, мал групен дом или организирано живеење со поддршка.

Правото на додаток за слепило и мобилност се остварува од денот на поднесување на барањето, а врз основа на конзилијарно мислење потпишано од тројца лекари специјалисти или врз основа на наод и мислење донесен од страна на првостепена комисија за утврдување на правото на додаток за слепило или мобилност, која што го утврдува видот и степенот на оштетувањето и потребата за остварување на ова право. Во постапката по жалба против наодот и мислењето на првостепената комисија за остварување на право на мобилност или слепило, наод и мислење дава второстепена комисија.

Доколку лицата од ставот 1 на овој член се наоѓаат на болничко лекување во јавна здравствена установа имаат право на придружник, при што средставата за сместување и исхрана на придружникот во установата се на товар на Министерството.

По барањето за остварување на некое од правата од социјална заштита во прв степен решава центарот надлежен за подрачјето на кое подносителот на барањето има живеалиште. По жалбата против решението на центарот решава министерот. Жалбата не го одложува извршувањето на решението.

Законот за заштита на деца предвидува права на:

- Детски додаток;
- Посебен додаток;
- Еднократна парична помош за новороденче;
- Родителски додаток за дете и
- Партиципација.

Детски додаток е право на детето и се обезбедува како паричен надоместок за покривање на дел од трошоците во подигање и развој на детето. Право на детски додаток се обезбедува на дете, државјанин на Република Македонија, кое е на редовно школување во Република Македонија, а се остварува во зависност од возраста на детето и материјалната состојба на семејството.

Еднократна парична помош за новороденче се обезбедува на семејство за прво новородено дете.

Родителски додаток за дете остварува мајка за своето трето живородено дете, а иститот се исплатува месечно, за период од десет години, во висина од 8.048 денари.

Во зависност од материјалната состојба на семејството се обезбедува **партиципација во трошоците за згрижување и воспитание и одмор и рекреација на деца во јавна установа за деца.**

Овие права се остваруваат од сите граѓани на Република Македонија под условите кои се дадени во Законот за заштита на децата и соодветните правилници, додека **правото на посебен додаток како паричен надоместок имаат само деца со специфични потреби кои имаат пречки во телесниот или менталниот развој или комбинирани пречки во развојот до 26 години живот.**

Наод, оценка и мислење за потребата од остварување на посебен додаток дава стручен орган за оценка на видот и степенот на попреченоста на лицата во менталниот или телесниот развој.

Дете со пречки во развојот и со специфични потреби во смисла на овој закон, е дете со:

- Со тешки, потешки или најтешки пречки во телесниот развој;
- Со умерена, тешка или длабока ментална попреченост;
- Со најтешки облици на хронични заболувања;
- Најтежок степен на оштетување на видот, слухот или говорот (слепо лице и практично слепо лице; практично глуво и тотално глуво лице; лице со потполно отсуство на говорот, лице со тешко оштетен говор поради церебрална парализа, лице со аутизам, лице со оштетен или изгубен порано стекнат говор) и
- Со повеќе видови на пречки (комбинирани) во развојот.

Висината на посебниот додаток изнесува 4.202 денари.

Во однос на поставеноста на системот на социјална заштита, особено е важно што во Република Македонија, согласно со реформата за децентрализација, локалните самоуправи добиваат се позначајна улога.

Ваквата можност е дадена во член 11 и член 12 од Законот за социјална заштита во кои е дефинирано дека Општината, градот Скопје и општините во градот Скопје обезбедуваат остварување на социјалната заштита на лицата со инвалидност, децата без родители и децата без родителска грижа, децата со пречки во менталниот и телесниот развој, децата на улица итн., преку вонинституционални и институционални облици на социјална заштита, домување и подигање на свеста на населението за потребите од обезбедување на социјалната заштита.

Општината, градот Скопје и општините во градот Скопје можат со своја одлука, во согласност со материјалните можности, да утврдуваат и други права во областа на социјалната заштита, права во поголем обем од обемот на правата утврдени со овој закон и поповолни услови за нивно остварување, како и други облици на социјална заштита.

Државниот завод за статистика во статистичкиот преглед број 2.4.12.13/730 кој се однесува на социјална заштита на деца, млади и возрасни лица, 2011-2012 година, во Република Македонија, го дава бројот на корисници со физички и психички попречености на некои од достапните права:

Парична помош

- Постојана парична помош	2.984
- Еднократна парична помош	968
- Помош во школување	1
- Нега и други услуги во стан	622
- Додаток за туѓа нега	14.336
- Додаток за рехабилитација	1
- Други додатоци	83
- Други форми	294
- Упатување на школување и оспособување	4
- Помош во вработување и во заштитни работилници	5
- Други мерки на социјална заштита	21
- Помош во средување на брачните и на семејните односи	28
- Помош во остварување на определени права	214
- Други услуги на социјалната работа	4.467
- Надоместок заради вработеност со скратено работно време	16

Корисници на посебен додаток за деца

- Број на деца	6.504
- Број на семејства	6.286

Преку анализа на собраните податоци од истражувањето, добиени се следните заклучоци:

- Грижата за лицата со интелектуална попреченост е основна задача за родителите и семејството, ограничувајќи ги можностите за засновање на работен однос на 73% од интервјуираните родители, што ги воведува во социјален ризик и сиромаштија.
- 79% од интервјуираните родители на лица со интелектуална попреченост укажале дека секојдневно се соочуваат со разновидни проблеми и потешкотии во голем број области, а најголемиот дел од нив ја потенцирале неповолната финансиска состојба.
- 90% проценти од интервјуираните родители изјавиле дека не се задоволни од поддршката од државата и дека надоместоците кои ги добиваат во рамките на системот за социјална заштита не се доволни за да се задоволат потребите на лицето со интелектуална попреченост кое живее во своето семејство.
- Овие семејства, најчесто се соочуваат и со долготрајни бирократски процедури при остварувањето на своите права и правата на своите деца со интелектуална попреченост.

Препораки за унапредување на социјалната заштита преку парични надоместоци за лицата со интелектуална попреченост

Во Законот за социјална заштита не постои одредба со која лицата со интелектуална попреченост во Република Македонија ќе добијат можност да остваруваат лично право (паричен надоместок) по основ на нивната попреченост и неспособност за работа. Единствената поддршка доаѓа преку Посебниот додаток за деца со интелектуална попреченост до 26-годишна возраст и Паричниот надоместок за помош и нега од друго лице за лица со интелектуална попреченост над 26-годишна возраст, но овие надоместоци не се лични права. Можните решенија се содржани во два предлози:

- **Остварување на правото на постојана парична помош за лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост, како лично право по основ на нивната попреченост**, при што не треба да се земаат во предвид приходите и социо-економскиот статус на семејството. Лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост поради степенот на попреченост не се во можност да остваруваат приходи. Остварувањето на постојана парична помош за оваа група на граѓани мора да има третман на личен буџет, базирано врз сеопфатна проценка на потребите и можностите, а ќе биде во функција на задоволување на основните егзистенцијални потреби.
- **Остварување на правото на додаток за мобилност да биде достапен за лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост** без постоење на услов да користи инвалидска количка со придружник, како што е регулирано со Законот за социјална заштита. Лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост не можат самостојно да се движат и да се ориентираат во просторот. Но, користењето на ова право не треба да се условува со користење на инвалидска количка затоа што лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост немаат потреба од движење со помош на инвалидска количка. Исто така, користењето на ова право не треба да се условува со возраста, односно треба да биде достапно и за лицата под 26-годишна возраст.

Препораки за подобрување на положбата на биолошките семејства на лицата со интелектуална попреченост

Остварувањето на посебен додаток или паричен надоместок за помош и нега од друго лице, во износите кои се предвидени со Законот за заштита на децата и со Законот за социјална заштита, воопшто не ги задоволува потребите кога станува збор за грижа и нега за деца/лица со интелектуална попреченост.

Родителите, кои заради потребата од 24-часовна грижа за своето дете/лице со интелектуална попреченост не се во можност да остварат работен однос, се наоѓаат во неповолна состојба. Состојбата на социјален ризик се продлабочува, бидејќи покрај неможноста да засноваат работен однос, тие не добиваат доволна поддршка од државата.

Од друга страна, Законот за социјална заштита овозможува сместување и згрижување на деца/лица со интелектуална попреченост во згрижувачки семејства кои дополнително добиваат месечен надоместок на трошоците за сместено лице и месечен надоместок за згрижување. Ваквиот нерамноправен третман предизвикува голем револт и незадоволство кај биолошките семејства. Во овој дел, РЦПЛИП – ПОРАКА ги предлага следните две можни решенија:

- **Зголемување на износот на посебниот додаток и на паричниот надоместок за помош и нега од друго лице кои се користат од страна на родител на дете/лице со интелектуална попреченост**. Исто така, кога станува збор за лица со умерена интелектуална попреченост потребно е остварување на надоместокот за помош и нега од друго лице во поголем обем, наместо во помал обем како што е моменталното решение. Со навршувањето на 26 годишна возраст, потребите на лицата со умерена интелектуална попреченост од помош и нега од друго лице не се намалуваат, туку напротив се зголемуваат.
- **Надоместоците кои ги користат згрижувачките семејства да бидат достапни и за биолошките семејства**, со што ќе се овозможи изедначување на правата на биолошките родители со правата на згрижувачите и згрижувачките семејства и со тоа ќе ги зајакне биолошките семејства со цел да се спречи институционализација на нивните деца. Особено ранливи се невработените родители и самохраните родители кои не можат да обезбедат основна егзистенција, како за себе така и за својот член со интелектуална попреченост. Добивањето на надоместоците за сместување и згрижување, како и паричната помош на згрижувач, има исклучително значење за овие семејства.

Култура

Конвенцијата на ОН за правата на лицата со инвалидност во член 30 ги поставува основните обврски на државите во однос на културната партиципација на лицата со инвалидност:

Државите страни го признаваат правото на лицата со инвалидност да учествуваат на еднаква основа со другите во културниот живот и ќе ги преземат сите соодветни мерки за да обезбедат дека лицата со инвалидност:

- а. Уживаат пристап до културолошки материјали во достапни формати;
- б. Уживаат пристап до телевизиски програми, филмови, театарски и други културни активности, во достапни формати;
- в. Уживаат пристап до места за културни приредби или услуги, како на пример, театри, музеи, кина библиотеки и туристички услуги, а колку што е можно, пристап до споменици и места од национално културолошко значење.

Во Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018 предвидена е посебна цел: остварување на полноправно учество на лицата со инвалидност во културно-забавниот живот, а мерките за ова да се оствари се следните:

- Да се приспособат законските прописи поефикасно да се спроведува вклучувањето на лицата со инвалидност во културниот живот и активности;
- Да се овозможи развој и афирмација на креативните можности на лицата со инвалидност и да им се овозможи рамноправно вклучување во културниот живот, заедно со други учесници;
- Поддршка на специфичната издавачка дејност во Брајова и во звучна техника за слепите лица;
- Основање на Национална библиотека на слепите лица;
- Систематски да се следи преку медиумите работата и достигнувањата на лицата со инвалидност во културата;
- Да се овозможи пристап на лицата со инвалидност до установите во културата (музеи, галерии, театри, кина, концертни сали и друго), и следење на нивните програми со употреба на современи технички достигнувања;
- Да се овозможи на лицата со инвалидност пристап и стручна информација, односно доживување на културното богатство.

Законски решенија во оваа област кои се однесуваат директно на лицата со интелектуална попреченост не постојат, иако во **Законот за култура** (член 4) уредено е дека секој има право независно од возраста, образованието, верската, етничката или друга припадност, на слободно творештво, непрофесионално или професионално, како и право на образование за областа култура.

Во член 8 од овој закон предвидено е обезбедување услови за достапност на граѓаните до културните вредности и нивно масовно користење.

Од спроведените интервјуа со родителите и со лицата со интелектуална попреченост, јасно се согледува нивната недоволна вклученост во културниот живот на заедницата.

Присуството на лица со интелектуална попреченост на културни активности е индивидуално и во зависност од можностите на родителите/старателите. Одредени културни манифестации се посетуваат организирано, како резултат на активностите и иницијативите преземени од страна на организациите на лица со попреченост.

Исто така, има позитивни примери на поддршка од локалната самоуправа на одредени иницијативи/проекти во полето на развивање на културниот живот на предлог од невладиниот сектор.

Разликите во остварувањето на учество во оваа област произлегуваат од степенот на интелектуалната попреченост и од местото на живеење. Поради вклученоста во образовниот процес на лицата со лесна интелектуална попреченост, нивното културно изразување и исполнување е на повисоко ниво од она на лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост, чии културни потреби се задоволуваат на минимално ниво и во рамките на семејството. Имајќи ги предвид разликата и интензитетот на организирањето на културните манифестации во урбаните или во руралните средини, видливо е дека во руралните средини речиси и не се обрнува внимание на културниот живот.

Спорт и рекреација

Конвенцијата на ОН за правата на лицата со инвалидност во член 30 го опфаќа спортувањето и рекреацијата како важен дел од животот на лицата со инвалидност, утврдувајќи ги следните обврски за државите: Со цел да им се обезбеди на лицата со инвалидност учество, врз еднаква основа со другите, во рекреативни, слободни и спортски активности, државите страни ќе преземат соодветни мерки да:

- а) поттикнат и промовираат учество, до највисок можен обем, на лицата со инвалидност во интегрирањето во спортските активности на сите нивоа;
- б) им обезбедуваат на лицата со инвалидност можност за организирање, унапредување и учество во спортски и рекреативни активности специфични за лица со инвалидност, а за таа цел поттикнуваат обезбедување, врз еднаква основа со другите, на соодветни инструкции, обуки и ресурси.

Во продолжението на член 30 од Конвенцијата, утврдено е дека државите имаат обврска да:

- в) им обезбедат на лицата со инвалидност пристап до спортски, рекреативни и туристички објекти;
- г) им обезбедат на децата со пречки во развојот еднаков пристап со другите деца, да учествуваат во игри, рекреативни, слободни и спортски активности, вклучено и активностите во рамките на училишниот систем;
- д) им обезбедат на лицата со инвалидност пристап до службите кои се занимаваат со организирање на рекреативни, туристички, слободни и спортски активности.

Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018 предвидува остварување на полноправно учество во игри и спортско - рекреативни активности на децата, учениците, студентите со инвалидност, како и овозможување на еднакви услови за спортување на врвните спортисти со инвалидност на домашни и меѓународни натпревари. Планираните мерки содржат:

- Да се овозможи на децата со пречки во развојот еднаква можност за учество во игри, разонода, слободни и спортски активности вклучувајќи ги тие активности и како дел од наставната програма;
- Да се овозможи на лицата со инвалидност еднаква можност за учество во рекреативни, спортски игри и разонода;
- Да се овозможи учество на лицата со инвалидност во редовните спортски активности во сите степени на спортување;
- Да се осигура пристап на лицата со инвалидност до и во спортските, рекреативните и туристичките објекти;
- Да се осигура можност за организирање, развој и учество во спортски и рекреативни активности наменети за лицата со инвалидност и во таа смисла да се обезбедат просторни, кадровски и

материјални услови за организирано дејствување на организациите за планирање и спроведување на масовниот спорт, спортската рекреација на лицата со инвалидност на локално, регионално и државно ниво;

- Да се обезбедат еднакви услови и можности за квалитетен тренажен процес, подготовки и учество на домашни и меѓународни првенства на врвните спортисти со инвалидност под еднакви можности и услови како и за врвните спортисти без инвалидност.

Законот за спорт во член 22-а како надлежности на општините, општините во градот Скопје и градот Скопје предвидува поддржување на системот на манифестации и форми на натпревари за лица со посебни потреби.

Освен децата со лесна интелектуална попреченост, кои се вклучени во образовниот систем и во рамките на наставната програма имаат пристап до некои видови на рекреација и спорт, за другите категории не се обезбедува соодветна поддршка за вклучување во спортско-рекреативни активности.

Спортот и рекреацијата за лицата со интелектуална попреченост најчесто се поддржани од граѓанскиот сектор. РЦПЛИП – ПОРАКА во изминатите 10 години во Струга организира две спортско - рекреативни манифестации годишно, во кои се вклучени корисниците на дневните центри на РЦПЛИП – ПОРАКА. Исто така, спортски активности за лица со интелектуална попреченост обезбедува Специјална олимпијада на Македонија.

Во своите програми, Агенцијата за млади и спорт има зацртано поддршка за организацијата и учеството во национални и интернационални спортски настани за лицата со интелектуална попреченост.

Државата во изминатите неколку години поттикнува учество на лицата со интелектуална попреченост во спортски и рекреативни содржини преку обезбедување на можност за бесплатно користење на спортски и рекреативни објекти (базен и аквапарк во рамките на СРЦ Борис Трајковски - Скопје).

Од спроведените интервјуа на лица со интелектуална попреченост и нивните родители, се гледа дека учеството на лицата со интелектуална попреченост во спортот и рекреацијата е на незадоволително ниво во Република Македонија.

Нагласена е потребата за поактивно вклучување на лицата со интелектуална попреченост во спортот и рекреацијата, со што би се подобрила и психо-физичката состојба на овие лица.

Разликите во третманот во однос на ова правило произлегуваат од степенот на попреченоста и од местото на живеење. Лицата со лесна интелектуална попреченост и оние што живеат во урбаните средини на некој начин се вклучени во спортот и рекреацијата, за разлика од другите категории и лицата што живеат во руралните средини, каде можностите за тоа се ограничени. Нагласена е потребата од обезбедување на еднакво учество во спортските активности и достапни рекреативни програми, на начин на кој ќе се овозможи интеракција на лицата со интелектуална попреченост со другата популација. За лицата со умерена, тешка и длабока интелектуална попреченост, потребно е да се направат прилагодени програми со кои и овие лица, на некој начин, би се вклучиле во спортските и рекреативните активности.

Почит за семејството и приватност на лицето; Заштита на интегритетот на лицето; Еднакво признавање пред законот; Учество во политичкиот и јавниот живот

Конвенцијата на ОН за правата на лицата со инвалидност во член 22 потврдува дека ниту едно лице со инвалидност, независно од местото на престојување или организираниите услови на живеење е предмет на субјективно или незаконско мешање во неговата или нејзината приватност, семејство, дом, кореспонденција, или друг вид на односи или комуникација или незаконски напад врз неговата или нејзината репутација или чест. Во Конвенцијата на ОН за правата на лица со инвалидност во член 23 уредени се обврските на државите кои се однесуваат на остварување на правото на семејството.

Во член 23 од Конвенцијата утврдено е дека:

1. Државите страни преземаат ефикасни и соодветни мерки за елиминирање на дискриминацијата на лицата со инвалидност од сите проблематики во однос на брак, семејство, родителство и односи, на еднаква основа со другите, со цел да се обезбеди:

- а) Правото на сите лица со инвалидност кои се зрели за брак, да се венчаат и да основаат семејство врз основа на признавање на слободна и целосна согласност на идните брачни партнери;
- б) Правата на лицата со инвалидност да одлучуваат слободно и одговорно за планирање на бројот на своите деца и да имаат пристап до информации соодветни на возраста, признавање на образование за репродуктивно и семејно планирање, како и обезбедување на средствата неопходни за да им се обезбеди остварување на овие права;
- в) Лицата со инвалидност, вклучително и децата ја задржуваат својата плодност на еднаква основа со другите.

2. Државите страни ги обезбедуваат правата и одговорностите на лицата со инвалидност, во однос на таторство и старателство, усвојување на деца или слични институции, доколку овие концепти постојат во националното законодавство; во сите случаи предност се дава на најдобриот интерес за детето. Државите страни обезбедуваат соодветна помош на лицата со инвалидност во извршување на нивните одговорности во однос на децата.

3. Државите страни обезбедуваат децата со пречки во развојот да имаат еднакво право во однос на семеен живот. Со цел остварување на овие права и спречување на прикривање, напуштање, запоставување и сегрегација на децата со пречки во развојот, државите страни се обврзуваат да обезбедат навремени и обемни информации, услуги и поддршка на децата со пречки во развојот и на нивните семејства.

4. Државите страни обезбедуваат детето да не се одделува од своите родители против нивна волја,

освен ако надлежните органи, предмет на судско разгледување, утврдат, во согласност со позитивните закони и постапки, дека ова одделување е неопходно во најдобар интерес на детето. Во ниту еден случај дете се одделува од родителите врз основа на инвалидност на детето или на еден или двата родители.

5. Државите страни, доколку потесното семејство не е способно да се грижи за дете со пречки во развојот, се обврзува да ги преземат сите заложби со цел да обезбедат алтернативна грижа во рамките на поширокото семејство, а во случај на невозможност, во рамките на заедницата на семејното опкружување.

Според Уставот на Република Македонија, член 25, на секој граѓанин му се гарантира почитување и заштита на приватноста на неговиот личен и семеен живот, на достоинството и угледот.

Според членот 11 од Уставот на Република Македонија, физичкиот и моралниот интегритет на секој граѓанин се неприкосновени. Со ова лицата со интелектуална попреченост се заштитени од експерименти, вклучувајќи ги и нивните тела во полза на медицинската наука или за други луѓе.

Во член 26 од Уставот на Република Македонија се гарантира неповредливоста на домот. Правото на неповредливост на домот може да биде ограничено единствено со судска одлука кога е во прашање откривање или спречување, на кривични дела или заштита на здравјето на луѓето.

Член 41 го гарантира правото на човекот слободно да одлучува за создавање на деца. Републиката, заради усогласен економски и социјален развој, води хумана популациона политика.

Посебна цел на Националната стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018 е да се зајакнат семејствата со лица со инвалидност низ системот на нудење и давање адекватна поддршка од соодветните институции, преку следните мерки:

- Развивање на програми за поддршка на семејствата, мобилни сервисни услуги и служби кои ќе помогнат во интеграцијата на лицата со инвалидност во заедницата;
- Промовирање на семејството како примарно, природно и најдобро опкружување за лицата со инвалидност преку примена на моделот на деинституционализација;
- Редовно информирање на семејствата кадешто има лица со инвалидност за нивните права и обврски;
- Развивање на програми за хабилитација и рехабилитација, примена на едукативни програми за родителите и нивно активно вклучување во истите;

- Развивање на програми и активности за дополнителна поддршка на лица со инвалидност кои се самохрани родители, како и на семејства кои имаат два или повеќе членови со инвалидност;
- Развивање на програми за поддршка на згрижувачки семејства, кои згрижуваат деца без родители и без родителска грижа, а кои се со пречки во развојот.

Законот за семејство содржи одредби со кои нормативно се уредува семејното функционирање, вклучувајќи ги обврските за издржување на децата, на родителите и на другите роднини.

Според член 179, родителите се должни да ги издржуваат своите малолетни деца.

Ако полнолетното лице е неспособно за работа поради болест, физички или психички недостаток, а нема доволно средства за живот и не може да ги добие од својот имот, родителите се должни да го издржуваат додека трае таа неспособност.

Обврската за издржување постои и меѓу други роднини во права линија, како и меѓу браќа и сестри во поглед на издржувањето на малолетните браќа и сестри, а во однос на полнолетните браќа и сестри само под условите назначени во претходниот параграф (член 180).

Во член 18 од Законот за семејство, регулирано е дека не можат да склучат брак и лица кои заостануваат во менталниот (психичкиот) развој, а припаѓаат во групата на лица со тешка и најтешка ментална заостанатост IQ под 36.

Лицата кои се распоредени како лица со умерени пречки во психичкиот развој, или со лесни пречки во психичкиот развој, како и лица кои имаат тешки наследни заболувања во фамилијата, можат да склучат брак по претходно прибавено мислење за генетската конструкција издадено од Заводот за ментално здравје на деца и младинци - Скопје или друга соодветна институција која се занимава со вршење на генетските истражувања.

Спроведените интервјуа со родителите покажуваат дека во Република Македонија традиционално е зачувана грижата на децата во семејството, без разлика дали и каков вид на попреченост има детето. Во одредени случаи, кога семејството не функционира како заедница, или кога се појавува случај на одземање на родителското право, децата се згрижуваат во згрижувачки семејства или во институции. И покрај тоа што постојат законски можности за посвојување на лица со интелектуална попреченост, во практиката поради присуство на предрасудите, посвојувањето на деца/лицата со интелектуална попреченост многу ретко се спроведува.

Во однос на правото на семеен живот, поголем број на родители на лица со лесна и умерена интелектуална попреченост посакуваат нивното дете да има партнерски однос или да склучи брак. Но, несигур-

носта кај нив е во однос на понатамошниот живот и функционирање на тоа лице во една таква заедница. Од друга страна, родителите на лица со тешка и длабока интелектуална попреченост не мислат дека нивните деца можат да живеат во брачна заедница или со партнер.

Не постојат сервисни служби кои нудат советување за лицата со интелектуална попреченост во однос на сексуалното и репродуктивно здравје на лицата со интелектуална попреченост. **Значајна иницијатива во оваа област се активностите кои Х.Е.Р.А. – Асоцијација за здравствена едукација и истражување, во партнерство со РЦПЛИП – ПОРАКА, ги реализираат во изминатите три години за развивање на основни програми и обука на професионалци од социјалните сервисни служби, како и подигнување на свеста и зајакнување на родители и лица со интелектуална попреченост во областа на сексуалните и репродуктивните права.**

Истражувањето покажува дека постојат случаи на лица со лесна или умерена интелектуална попреченост кои основале брачна заедница или живеат со партнер. Во најголем број на случаи живеат во заедница со некој од нивните родители или со нивна поддршка. Имајќи во предвид дека не постојат служби за поддршка на овие заедници, најчесто овие бракови со текот на времето стануваат дисфункционални и се разведуваат.

Член 94 од Законот за семејство уредува дека судот, по предлог на родителите или на центарот за социјална работа, може во вонпроцесна постапка да одлучи родителите да продолжат да го вршат родителското право, ако детето и по полнолетството поради пречки во психичкиот развој, не е способно само да се грижи за својата личност, права и интереси.

Член 102 од Законот за семејство уредува дека, помеѓу другите, посвоител не може да биде лице:

- на кое му е ограничена или одземена деловната способност;
- кое е душевно болно или лице со пречки во интелектуалниот развој, како и лице кое боледува од болест што може да го доведе во опасност здравјето и животот на посвоеникот;
- чија физичка попреченост е од таков степен што може оправдано да се сомнева во можноста да се грижи за детето.

Во член 124, Законот за семејство го предвидува механизмот старателството, со кој државата им дава посебна заштита на малолетните деца кои се без родителска грижа и на полнолетни лица на кои им е одземена или ограничена деловната способност. Според одредбите на овој закон заштитата им се дава и на други лица кои не се во состојба или немаат можност сами да се грижат за заштитата на своите права и интереси.

Според овој Закон (член 165) лицата на кои со одлука на судот делумно или целосно им е одземена деловната способност, центарот за социјална работа ги става под старателство.

Деловната способност е способност на лице да изрази правно релевантна волја за учество во правниот промет.

Старателот на лице на кое му е одземена или ограничена деловната способност, должен е да се грижи особено за неговата личност, права, интереси, сместување и здравје, имајќи ги предвид причините поради кои на лицето му е одземена, односно ограничена деловната способност, настојувајќи тие да бидат отстранети, а лицето да се оспособи за самостоен живот и работа (член 167).

Деловна способност на лицата со интелектуална попреченост се одзема или ограничува со судска одлука во законски дефинирана процедура.

Со Законот за вонпарнична постапка се уредуваат правилата на постапката според кои судовите постапуваат и одлучуваат за личните, семејните, имотните и другите правни состојби и односи определени со овој или со друг закон. Законот ги уредува посебните постапки за уредување на лични состојби во кои покрај другите постапките, ја уредува и постапката за одземање на деловна способност.

Поради важноста, но и комплексноста на ова прашање, како посебен дел од овој извештај, во анекс 4 дадена е детална анализа на деловната способност низ призма на македонското законодавство.

Во однос на деловната способност, РЦПЛИП – ПОРАКА се залага секое лице со интелектуална попреченост да има право на избор и да одлучува во сопствено име, а притоа да ја добие сета потребна поддршка со цел да биде направен правилен избор и одлука во корист на лицето со интелектуална попреченост. Тоа е основата на **концептот на „поддржано донесување одлуки“** кој е предвиден во Конвенцијата на ОН за правата на лица со попреченост. Поддржаното донесување одлуки подразбира дека не постои трансфер на права на други лица: лицата со попреченост во целост ги уживаат нивните права и „деловната способност на еднаква основа со другите“.

Поради тоа, ставот на РЦПЛИП – ПОРАКА е дека е потребна промена на системот за одземање и ограничување на деловната способност и воведување на системот на поддржано донесување одлуки. Во анекс 3, како посебен дел од овој извештај претставени се клучните елементи на системот на поддржано донесување одлуки од страна на лица со интелектуална попреченост.

Деловната способност е основа за едно лице да биде вклучено во избирачкиот процес во Република Македонија.

Изборниот законик, во член 6 уредува дека право да избира има секој државјанин на Република Македонија кој наполнил 18 години живот и има деловна способност и е со постојано живеалиште во изборната единица, општината, односно градот Скопје каде што се врши изборот. Од друга страна, кандидат за пратеник, член на совет и градоначалник може да биде државјанин на Република Македонија, ако наполнил 18 години живот и има деловна способност. Имајќи го ова во предвид, лицата со интелектуална попреченост го остваруваат своето право на глас доколку не им е одземена или ограничена деловната способност.

Во неколку законски акти, постојат одредби кои се однесуваат на заштита на правата на лицата со интелектуална попреченост.

Законот за заштита на правата на пациентите ги опфаќа и правата на лицата со интелектуална попреченост, на еднаква основа со другите граѓани. Секое лице со интелектуална попреченост како пациент има право на грижа, лекување и рехабилитација што се во согласност со неговите поединечни потреби и способности и што ја унапредуваат состојбата со неговото здравје, со цел да го достигне највисокото можно лично ниво на здравје, согласно достапните методи и можности на медицината, а во согласност со прописите од областа на здравствената заштита и здравственото осигурување.

Во однос на заштитата на правата на лицата со интелектуална попреченост како пациенти и корисници на услуги во здравствена заштита, Законот за заштита на правата на пациентите ја штити приватноста на податоците од медицинските досиеја на лицата со попреченост. Забрането е да се вршат медицински или други интервенции без претходна согласност од страна на пациентот или родител/старател.

Според сознанијата на граѓанскиот сектор, досега немало случаи на експериментирање со телата на лицата со интелектуална попреченост за туѓа корист. Жените и девојките со интелектуална попреченост доколку има потреба може да користат контрацептивни средства препишани од матичен гинеколог, но нема законска одредба за можност за нивна стерилизација.

Со цел за информирање на лицата со интелектуална попреченост и нивните родители, РЦПЛИП – ПОРАКА во соработка со ЕСЕ – Здружение за еманципација, солидарност и еднаквост на жените на РМ подготви Прирачник за заштита на правата на пациентите со фокус на лица со интелектуална попреченост.

Закон за заштита на децата, во член 12 предвидува значајни одредби за **забрана на злоупотреба** врз децата:

(1) Се забранува секоја форма на дискриминација врз основа на расата, бојата на кожата, полот, јазикот, вероисповедта, политичкото или друго убедување, националното, етничкото или социјалното потекло, културна или друга припадност, имотна состојба, онеспособеноста, раѓањето или друг статус на детето или на неговиот родител или законски старател.

(2) Се забрануваат сите облици на сексуално искористување и сексуална злоупотреба на децата (вознемирување, детска порнографија, детска проституција), насилно подведување, продажба или трговија со децата, психичко или физичко малтретирање, казнување или друго нечовечко постапување, сите видови на експлоатација, комерцијално искористување и злоупотреба на децата, со кои се кршат основните човекови слободи и права и правата на детето.

(3) Државата и институциите на системот ги преземаат сите мерки за заштита на децата од нелегалната употреба и секоја злоупотреба на детски труд во нелегалното производство и трговија со опојни дроги, психотропни супстанции и прекурзори.

(4) Се забранува злоупотреба на децата поради политичко или верско организирање и дејствување.

(5) Се забранува вклучување на деца во вооружени судири и нивно регрутирање во единици кои изведуваат воени и други дејствија.

(6) Државата и институциите се должни да ги преземат сите потребни мерки за да ги обезбедат правата на детето и за спречување на сите облици на дискриминација и злоупотреба без оглед на местото каде се извршени овие дејствија, тежината, интензитетот и нивното времетраење.

(7) Секој граѓанин е должен да пријави пред надлежен орган каква било форма на дискриминација, злоупотреба и искористување на дете во обличите наведени во ставовите (1), (2), (3), (4) и (5) на овој член и тоа веднаш по стекнувањето на сознание за настанот.

Закон за кривична постапка, во член 12 утврдува дека не е пресметлив сторителот кој во време на извршувањето на кривичното дело не можел да го сфати значењето на своето дело или не можел да управува со своите постапки поради трајна или привремена душевна болест, привремена душевна растроеност или заостанат душевен развој, или други особено тешки душевни пречки (непресметливост). Тоа може да доведе до поблаго казнување на сторителот.

Анекс 1

Извадок од НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА ЗА НАМАЛУВАЊЕ НА СИРОМАШТИЈАТА И СОЦИЈАЛНАТА ИСКЛУЧЕНОСТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (РЕВИДИРАНА 2010 - 2020)

Подрачје 7. Поддршка на ранливите групи

Специфична цел - **Развивање на механизми за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост на ранливите категории граѓани**

Резултат 4: **Решавање на правата и барањата на лицата со попреченост и инвалидност**

- (1) Преземање на мерки за следење на примената на Законот за вработување во делот на заштита на инвалидните лица од разни констатирани злоупотреби од страна на работодавачите и компаниите.
- (2) Државата и општините да се ангажираат за градење ресурси (технички, финансиски и човечки) за пружање помош во домашни услови, а доколку семејството нема можности, од страна на институциите и за зголемување на износот на материјални надоместоци за лицата со посебни потреби, како и обезбедување на сервиси за поддршка за лицата со хендикеп, согласно со Конвенцијата на ООН за правата на лицата со хендикеп.
- (3) Формирање на статистичка база за лица со попреченост и инвалидност, односно на единствен регистар со податоци за сите лица со посебни потреби на ниво на општини (што е потреба, како во социјалниот, така и во образовниот процес), како и регистар на вработени лица со посебни потреби (социјална карта по општини).
- (4) Формирање на мобилни мултидисциплинарни тимови (на ниво на училиште и во домашни услови) за помагање на лицата со посебни потреби.
- (5) Градење на механизми за рана детекција и развојни советувањата на локално ниво за лицата со посебни потреби и создавање на поголем број на вонинституционални форми за поддршка за овие лица.
- (6) Пружање на поддршка на биолошкото семејство на лица со посебни потреби, а особено во врска со образовниот процес, за работно оспособување и вработување, поддршка за самостојно живеење, како и соодветна здравствена заштита.
- (7) Оформување и/или имплементирање на програмите за социјална заштита при единиците на локалната самоуправа за овие лица.
- (8) Остварување на координирана меѓусекторска соработка помеѓу институциите и организациите за соодветно вклучување на овие лица во здравствениот и образовниот сектор.
- (9) Потребна е поддршка на овие лица за обезбедување на соодветна документација во Фондот за пензиско и инвалидско осигурување по смртта на нивните родители, од страна на правната служба на Центарот за социјална работа, особено имајќи ги предвид кратките рокови за поднесување на документи за остварување на правото на семејна пензија.
- (10) Да се провери и направи рекатегоризација на сите деца со посебни потреби во образовниот процес, со цел да се спречи пријавување на здрави деца како деца со посебни потреби (поради искористување на одредени поволности кои се нудат за овие категории) во специјалните училишта.
- (11) Потребна е соодветна обука на наставниците за работа со деца со посебни потреби и воведување на асистенти за настава, со што инклузивноста во образованието се реализира како заложба на национално ниво.
- (12) Согледување на можностите училиштата кои вклучуваат деца со посебни потреби во образовниот процес да имаат право на одредени бенефиции согласно со закон и да се информираат училиштата за таквата можност.
- (13) Поделба на лицата со посебни потреби според возраста во дневните центри, со што би се овозможило соодветен пристап на индивидуално ниво.
- (14) Продолжување на финансиската поддршка на дневните центри од страна на општината и тоа оние кои биле започнати со странска поддршка и кои покажале исклучителни резултати во своето работење.
- (15) Градење услови за вклучување на поголем број на лица со посебни потреби во дневните центри на ниво на општина, како и отворање на центри за краткорочен престој на овие лица. Особено важно е да се обезбеди и мобилизација на лицата со посебни потреби од селските до градските средини, каде што постојат дневните центри.

Анекс 2

ОБРАЗОВАНИЕ ЗА СИТЕ Различноста како можност за училишно образование *Документ за позиција на Европска инклузија*

„Инклузивните училишта мора да ги прифатат и да одговорат на различните потреби на учениците, прилагодувајќи различни стилови и степени на учење и обезбедувајќи квалитетно образование за сите преку соодветни наставни планови, организациони договори, стратегии за предавање, употреба на ресурси и партнерства со нивните заедници” (UNESCO – Саламанка изјава)

Учењето е суштинско во животот. Ние учиме и се развиваме од самиот почеток. Училиштата се клучното место за учење бидејќи овозможуваат широк опсег на индивидуална поддршка на организиран начин. Доброто образование им овозможува на сите деца и млади лица, со или без интелектуална попреченост, со моќ да рефлектираат и да прават избори. Како што е признаено од страна на Конвенцијата на ОН за правата на лица со попреченост и Конвенцијата на ОН за правата на детето, образованието нуди можности за секое дете или младо лице да го максимизира својот потенцијал во интелектуалниот и социјалниот развој. Училиштата се, исто така, социјални средини, овозможувајќи им на децата и младите лица да се запознаваат со врсници и да учат различни нешта од нив. И се разбира да се забавуваат.

Вклученото образование, поради тоа, е неопходно за децата и младите лица со интелектуална попреченост. Исто така, потребно е да се креира инклузивно општество. Образованието, поради тоа, насекаде е признаето како основно човеково право и како такво е заштитено во Конвенцијата на Обединетите нации за правата на лицата со попреченост.

Членот 24 јасно ги поставува инклузивните средини како прв избор за образование. Го повторува правото на децата со попреченост на образование, но јасно ги поставува целите на целосна инклузија во редовниот образовен систем. За да се овозможи инклузија во редовниот систем, државите се обврзани да ја обезбедат потребната поддршка. Членот 24 исто така вели дека системите за образование треба да бидат инклузивни на сите нивоа. Тоа ги поттикнува децата со попреченост и возрасните со попреченост, кои немале такви можности кога биле млади, да посетуваат училишта на сите нивоа и на еднаква основа со другите. Децата со попреченост треба да посетуваат квалитетно и бесплатно основно образование. Во овој член се вели дека инклузивниот систем треба да обезбеди прилагодување, како и опсег од ефективни индивидуализирани поддршки кои ќе ги задоволуваат потребите на сите студенти.

Инклузивно образование подразбира дека децата и младите лица, кои имаат потреба од дополнителна поддршка поради посебните потреби, треба да се вклучени во образовните системи креирани за најголемиот број деца и млади лица. Децата и младите лица со интелектуална попреченост треба да се образуваат во училиште, можеби и повеќе од другите: недостатокот од адекватно образование го зголемува ризикот од сиромаштија и исклучување.

Овој документ за позиција се однесува на она што членовите на Европската инклузија веруваат дека е значајно за лицата со интелектуална попреченост, а поврзано со училишното образование, соодветно учење и општеството.

Цели за децата и младите лица

За децата и младите лица со интелектуална попреченост важни се истите интереси во секојдневниот живот како и за другите. Од неколку причини следните „нормални” нешта се од посебен интерес за нив.

- **Близу до домот:** посетување училиште кое се наоѓа во нивното соседство спречува патување, енергија и време. Децата и младите лица имаат поголеми можности за социјални контакти и други можности во часовите надвор од училиштето.
- **Растење меѓу врсници:** за децата и младите лица со интелектуална попреченост важно е да растат меѓу врсници со и без попреченост. Тие ќе имаат модели на кои можат да се угледаат. Имаат повеќе можности за личен развој, контакти, интеграција во заедницата и социјализација.

- **Сигурност:** децата и младите лица со попреченост се повеќе ранливи од другите. Средина која е физички, социјално и емоционално безбедна, поради тоа, е многу поважна за нив отколку за другите.
- **Адекватно и прилагодливо образование:** децата и младите лица со интелектуална попреченост често пати имаат поголема потреба од другите за индивидуализиран образовен план кој ги задоволува нивните специфични методолошки, дидактички и образовни потреби. Тие се однесуваат на ритамот, секвенца на предмети, кохерентност, концентрација, заедничко работење, максимизирање на потенцијали и избор на животен стил сличен на врсниците.
- **Избор за деца и млади лица:** учениците со интелектуална попреченост имаат право на актуелни информации со цел да избираат, како и нивните врсници: на пример, предметите кои сакаат да ги учат.
- **Избор за родителите:** родителите треба да се во можност да прават вистински избор меѓу редовни училишта или посебни класови кои се во склоп на редовните училишта. Потребни се и адекватни и применливи законски права.
- **Доживотно учење:** во денешното општество секој има потреба од доживотно учење. На лицата со интелектуална попреченост тоа им е потребно многу повеќе за да ги задржат нивните компетенции и да се вклучат во новите трендови.

Цели за училиштата

Училиштата и нивниот персонал треба да бидат обврзани да се грижат за барањата и потребите на децата и младите лица со интелектуална попреченост и да соработуваат со нивните родители.

- **Физички аспекти:** децата и младите лица со интелектуална попреченост може да имаат различни дополнителни попречености (пр. физичка попреченост). Училишните простории треба да бидат прилагодени и од физичка гледна точка, а сите простории треба да бидат доволно големи за да се опфатат деца и млади лица кои би користеле инвалидски колички и други помагала за движење.
- **Технички помагала:** попреченоста често може повеќе или помалку да се компензира преку технички средства. Училиштата треба да осигураат дека овие средства се достапни.
- **Социјална поддршка:** училиштата не се само место каде се учи, тие се и место за запознавање и дружење. Училиштата треба да поддржуваат атмосфера и начин на организирање со кои се овозможува децата и младите лица да се запознаваат и формираат врски и пријателства.
- **Знаење и методи:** училиштата имаат одговорност и обврска да нудат специфично знаење и диференцирани методи потребни за детето или младото лице со попреченост. Индивидуалните образовни планови треба да се засноваат врз потребите наместо врз средствата.
- **Поддршка за деца и млади лица:** училиштата имаат обврска да обезбедат пристапни информации за сите студенти. Училиштата мора да промовираат активно учество на учениците со интелектуална попреченост во секојдневниот училишен живот.
- **Поддршка за персоналот:** училиштата треба редовно да обрнуваат внимание на способноста и желбата на персоналот за едуцирање и поддршка на деца и млади лица со попреченост. Наставниците треба да се поддржуваат и да им се овозможува да им предаваат на деца и млади лица со значајни потешкотии во учењето и однесувањето.
- **Справување со очекувања:** училиштата треба да се реални и јасни во тоа што можат да го понудат. Тоа треба јасно да им го пренесуваат на родителите. Тие треба да се согласат во писмен документ за тоа што ќе се работи и како ќе се оценува.
- **Грижа, педагошка и медицинска поддршка:** во многу европски земји училиштата имаат обврска да организираат специфична грижа, образовна и медицинска поддршка која им е потребна на децата и младите лица. Тоа можеби е потребно за специфичниот развој на другите деца да учат со цел да го постигнат нивниот целосен потенцијал.
- **Училиштата како заедница:** сите членови на училишната заедница – персонал, родители, деца и млади лица – треба да се поттикнуваат и да се стремат да бидат инклузивни и за лицата со интелектуална попреченост.

Цели за владите

Владите имаат обврска да обезбедат образование за сите деца и млади лица. Поради тоа, владите имаат дополнителни обврски во однос на децата и младите лица со попреченост.

- **Обврска и право на образование:** сите деца и млади лица, вклучувајќи ги и оние со попреченост, имаат право и обврска на образование. Владите мора да го овозможат со закон, финансирање, создавање и организирање на ресурси.

- **Правни обврски за училишта:** секое училиште според закон треба да има обврска да ги едуцира сите деца и млади лица, без разлика дали се со или без попреченост.
- **Мрежи на знаење, техничка помош и едукативна помош:** специфични наставни планови, знаење и помагала се потребни за да се едуцираат деца и млади лица со попреченост. Владите имаат обврска да го развиваат ова знаење и да им помагаат на училиштата на начин преку кој училиштата лесно ќе имаат пристап до ваква поддршка за нивните ученици.
- **Финансиска поддршка:** едуцирањето деца и млади лица со попреченост честопати чини повеќе отколку едуцирањето други деца. Треба да постои праведен систем на исплати за училиштата околу овие дополнителни трошоци. Тие може да се за адаптирање на средината, технички помагала, грижа и поддршка или образовни потреби.
- **Пристапни информации:** Владата има обврска да обезбеди пристапни информации со цел лицата со интелектуална попреченост да ги знаат нивните образовни права и како да ги практикуваат.
- **Поддршка на родители:** образованието ќе биде успешно само со поддршка на родителите како еднакви партнери во образовниот процес. Со цел тоа да се постигне, родителите имаат право на поддршка и право на жалба до независно тело.
- **Доживотно учење:** Владите треба да обезбедат финансиска и организациска поддршка, со цел лицата со интелектуална попреченост да имаат и да ја користат можноста за доживотно учење. Таа треба да започне уште во раните години, преку задолжителното образование се до зрелоста.

Анекс 3

Клучни елементи за систем на поддржано донесување одлуки *Документ за позиција на Европската Инклузија*

Обединетите нации во декември 2006 година усвоија Конвенција за правата на лицата со попреченост. Една од суштинските пораки на Конвенцијата е дека лицата со попреченост не треба да се гледаат како објекти, туку како човечки субјекти кои заслужуваат еднаква почит и третман. Конвенцијата е меѓународно усогласен, законско обврзувачки документ кој овозможува насоки за меѓународната заедница. Тоа е инструмент, поттикнувач за промени во националната легислатива.

Конвенцијата претставува промена на парадигмата во меѓународните и националните правни рамки со концепт на „поддржано донесување одлуки“. Поддржаното донесување одлуки подразбира дека не постои трансфер на права на други лица: лицата со попреченост во целост ги уживаат нивните права. Поради тоа, поддржаното донесување одлуки е наменето да ги замени системите на старателството. Додека постоечката легислатива за старателство постапува со делумно или целосно законско онеспособување на лицата со попреченост, членот 12 од Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост јасно изјавува дека лицата со попреченост ќе ја уживаат „деловната способност на еднаква основа со другите“.

Деловната способност треба да се разбере како способност да се имаат права и способност да се делува. Конвенцијата, исто така, вели дека лицата со попреченост ќе ја добиваат „поддршката што можеби ќе им е потребна“ за да ги практикуваат нивните права. Традиционалните закони за старателство ја објавуваат индивидуалната законска неспособност во сите или во неколку области и назначуваат законски старател кој ќе носи одлуки како замена за поединецот. Со постоечките закони за старателство, лицата со интелектуална попреченост се делумно или целосно лишени од нивните права. Системот често водеше кон деперсонализација на индивидуата со попреченост. Поради тоа, Конвенцијата воведо основна промена во размислувањето од „донесување одлуки во друго име“ во „поддржано донесување одлуки на лицата со попреченост“.

Целта на овој документ е да се идентификуваат некои од потребните услови за промена на парадигмата во национални законски рамки. Додека конкретната промена ќе биде различна за земјите кои станаа потписнички за Конвенцијата на ОН, во зависност од законските структури и традиции, овој *Документ за позиција* е поставен за да се разгледаат суштинските елементи без кои националните закони можат да не одговараат на намерите покажани во членот 12 (од Конвенцијата на ОН). За поддржаното донесување одлуки да стане реалност,

државите потписнички не само што треба да размислат за реформи во нивните легислативи за старателство, туку важно е и понатаму да се имплементираат одреден број структури и мерки кои не се поврзани со закон како дополнување на потребните законски инструменти.

Член 12 на Конвенцијата на ОН Еднакво признавање пред законот

1. Државите потписнички повторно потврдуваат дека лицата со попреченост имаат право насекаде да бидат признаени како лица пред законот.
2. Државите потписнички ќе признаат дека лицата со попреченост уживаат деловна способност на еднаква основа со другите во сите аспекти од животот.

Бидејќи прашањата поврзани со деловната способност се во врска со основната структура на нашите општества, исто така е важно да се размисли за некои од поставените филозофски прашања со цел да се развие адекватен пристап за ова прашање.

Позадина

Европската филозофија и законски традиции се засновани на концептот на самостојни и способни индивидуи кои меѓусебно и со општеството се во интеракции во нивен најдобар интерес. Со правни термини, оваа интеракција е често разбрана како систем на договори дека, дури и ако се напишани, владеат со врските на граѓаните во рамките на едно општество. Како дополнување, оправданоста на било каква интервенција која влијае врз основните права на индивидуата, особено на личната слобода и физичкиот интегритет на лицето, генерално бара согласност од засегнатото лице.

Овој концепт е предизвикан во ситуации каде индивидуите може да не се самостојни, да не се гледаат како способни да донесат одлука, или можеби не делуваат во нивен најдобар интерес¹. Поради тоа, за дискусијата околу деловната способност важно е да се разбере поврзаноста на членовите на општеството:

- Најверојатно не постои индивидуа во било кое општество која е навистина независна од влијанија на другите. Социјалните структури и хиерархии, потребата за позитивно влијание, економски потреби итн. создаваат зависности за сите (и за лица без попреченост и за лицата со попреченост) кои мора да се земат предвид.
- Еднакво, многу граѓани ја чувствуваат потребата да добиваат поддршка за одлуки околу сложени прашања од други лица, ако веруваат дека тие самите немаат капацитет да одлучат. Примери се финансиски консултанти, доктори по медицина, архитекти и сите други професии кои обезбедуваат експертизи за сите граѓани.
- Многу одлуки, исто така, не се донесени во најдобар интерес за лицето кое ги носи одлуките. Честопати, тие се одлучуваат од фактори кои не се засноваат на логиката: комерцијални реклами, желба за социјален статус итн.

Поради тоа, кога се дискутира за прашањето на поддржано донесување одлуки, треба да се разбере дека одлучувачките фактори се секогаш: забележаното ниво на зависност, нивото на способност и степенот на одлучување наспроти најдобриот интерес за лицето. Потешкотијата е зголемена со фактот дека во овој контекст, најчесто други лица судат за овие нивоа на засегнатото лице.

Прашањето за деловна способност

Потребата за специфични правила и легислатива во однос на индивидуите кои се прогласени за неспособни да носат специфични одлуки излегува од потребата за нивно учество во законски процедури за донесување на одлуки како за правна заштита за индивидуата и за нивните пријатели во општеството.

- Лицата кои имаат интеракции со лица со намалена способност да одлучуваат имаат интерес да осигураат дека нивните договори се законски валидни. На пример, во областите на медицински интервенции или на финансиски трансакции, медицинските доктори или банките мора да бидат заштитени од тврдења дека тие ја експлоатирале неспособноста на лицето да донесе специфична одлука.

¹ Овој концепт може да не биде валиден за најголемиот дел од светското население за кое семејството и други општествени групи претставуваат значајни фактори во интеракцијата меѓу индивидуата и општеството. Поради тоа, размислувањата претставени во овој документ не можат да се префрлат на други култури без прилагодување.

- Лицата со намалена способност да одлучуваат имаат интерес да учествуваат самостојно во животот во општеството. Истовремено, тие треба да бидат заштитени од злоупотреба и експлоатација и можни негативни последици од одлуките кои можеби во целост не ги разбираат².

Лица со интелектуална попреченост и донесување одлуки

Лицата со интелектуална попреченост не се единствената група на лица со потешкотии во практикувањето на нивната деловна способност. Други важни групи се лица со болести поврзани со возраста кои влијаат врз интелектуалните способности, лица со ментално здравствени проблеми и лица кои се под влијание на лекарства или наркотици³. Сите овие групи споделуваат некои од општите проблеми на практикување на нивната деловна способност, но сите имаат специфични ситуации кои треба да се земат предвид. Специфичната ситуација на лицата со интелектуална попреченост во овој контекст е дека во најголемиот број случаи тие имале интелектуално оштетување од самото раѓање, па поради тоа, нити тие самите нити нивните поддржувачи можат да се потпираат на искуството на ненамалена способност за донесување одлуки.

Друга уникатност е историјата на законска неспособност, резултирачкото лишување од основните лични права и лишување од самоопределување од страна на општеството кое најголемиот број лица со интелектуална попреченост го искусиле. Децении на живот, под претпоставка дека тие неможат да живеат самостојно, секако дека оставиле белег на самото лице, но исто така и на семејството, згрижувачите и целото општество. Длабоко вкоренетите претпоставки и предрасуди се резултатот од оваа ситуација. Лицата со интелектуална попреченост многу рано се лишени од искуството на донесување одлуки, а тоа резултира со неспособност тоа да се прави кога тие ќе станат возрасни. Концептот на поддржаното донесување одлуки е пропратено со потребни реформи во сите образовни програми од најрана возраст, за да се развијат способностите за донесување одлуки, како и обуки за професионалците и семејствата со цел да се зајакне оваа способност уште од најраната фаза од животот.

Објективно гледано на способностите на лицата со интелектуална попреченост, мораме да заклучиме дека многу од нив се доста способни да носат одлуки кои се однесуваат на нивните животи: што сакаат да јадат или да пијат, која облека да ја носат, каква музика или ТВ програми сакаат, со кого сакаат да живеат, или како сакаат да го поминуваат нивното слободно време. Целта на инклузивниот пристап е да се прошират овие способности за донесување одлуки и мислења за секоја индивидуа со тоа што животот во општеството ќе се направи попростапен за лицата со интелектуална попреченост.

Кога лицата признаваат дека имаат потреба од поддршка, тие прво се свртуваат кон нивните неформални мрежи за поддршка. Многу лица со интелектуална попреченост се доста вешти во организирање на нивниот круг на пријатели со или без попречености, соседи, колеги итн. на кои можат да се обратат кога им е потребна помош. Пријател кој помага да се објаснат промените во јавниот превоз, сосед кој зборува со газдата на станот во случај на проблеми со станот, или пријател со кој купува нова облека се неколку примери. Акцијата во однос на деловна способност треба да бара да се зајакнат и да се прошират овие неформални мрежи наместо тие директно да се заменат со професионални сервисни служби.

Во зависност од степенот на попреченост, ќе постојат поголеми или помали области на донесување одлуки каде лицето со интелектуална попреченост ќе има потреба од организирана поддршка и совет. Некои лица ќе имаат потреба од поддршка во многу едноставни секојдневни одлуки, додека други ќе имаат потреба од помош само со големи одлуки кои влијаат врз нивните животи. Лицата со интелектуална попреченост можат да научат како да донесат одлука. Сепак, важно е да се има на ум дека ризикот од правење грешки треба во целост да се прифати како нормална последица од целосната деловна способност. Следните суштински елементи за систем на поддржано донесување одлуки се фокусираат на обезбедување на оваа организирана поддршка без исклучување на предизвиците и потешкотиите споменати во претходните делови.

² Интересно е во овој контекст да се размислува за мерки за заштита за индивидуите во две различни, но поврзани ситуации: склучените договори од лица под влијание на наркотици или алкохол, или од лица со привремено оштетувања во нивните способности за донесување одлуки, на пример, поради тежок шок или траума, може да се прогласат како неважечки и да се избегнат во повеќето правни системи. Второ, владите вовеле широки мерки за заштита за потрошувачите на добра и услуги кои обезбедуваат специфични стандарди за безбедност како и барања за соодветни информации на потрошувачите.

³ Важно е да се признае дека законските промени кои ги носи Конвенцијата на ОН во областа на деловната способност најверојатно ќе влијаат врз сите овие групи. Законските промени нема да се ограничат само на лицата со попреченост.

Суштински елементи на системот на поддржано донесување одлуки

Поддржаното донесување одлуки како што е предвидено во Конвенцијата на ОН, започнува од целосна и еднаква деловна способност на сите граѓани, дури и на оние со тешки и длабоки степени на попреченост. Потоа го дава правото да се добива соодветна поддршка во донесувањето одлуки, вклучувајќи ги потребните заштитни механизми:

Член 12 на Конвенцијата на ОН

Еднакво признавање пред законот

3. Државите потписнички ќе преземат соодветни мерки за да обезбедат пристап за лицата со попреченост до поддршка која може да им е потребна при остварувањето на нивната деловна способност.

4. Државите потписнички ќе обезбедат дека сите мерки поврзани со практикувањето на деловната способност обезбедуваат соодветни и ефективни механизми на заштита наменети за превенција од злоупотреба во согласност со меѓународниот закон за човекови права. Таквите механизми на заштита ќе обезбедат дека мерките поврзани со практикувањето на деловната способност ги почитуваат правата, волјата и преференците на лицето, дека се ослободени од конфликт на интереси и несоодветно влијание, се пропорционални и скроени според условите во кои се наоѓа лицето, се применуваат во најкратко можно време и се подложни на редовен преглед од страна на надлежен, самостоен и непристрасен орган или судско тело. Механизмите на заштитата ќе бидат пропорционални на степенот до кој мерките влијаат врз правата и интересите на лицето.

1. Промоција и поддршка на самозастапување

Да се биде способен за носење на одлуки бара обука, поддршка и вежби со играње улоги. Исто така, потребно е членовите на семејството, згрижувачите, професионалците и други да ја признаат способноста на лицата со интелектуална попреченост да носат сопствени одлуки. Тоа се целите на движењето за самозастапување на лицата со интелектуална попреченост кои зборуваат во свое име. Ова движење може да обезбеди непроценлива поддршка за врсници со интелектуална попреченост да носат сопствени одлуки.

Европската Инклузија, поради тоа, ги повикува сите држави потписнички:

- Да осигураат дека вештините за самозастапување се вклучени во наставните планови на сите училишта;
- Да креираат услови за групи за самозастапување и поддржување на самоопределувањето;
- Да ги поддржуваат и промовираат организациите за самозастапување.

2. Употреба на редовни механизми за заштита на најдобрите интереси на лицето

Како што беше и претходно споменато, системите на поддржано донесување одлуки не се единствените мерки за заштита на интересите на лицето. Заштитата на потрошувачите, информациите за потрошувачите, правната заштита за станарите, правата на медицинските пациенти, правата на корисниците на транспорт, вработените итн. се само дел од областите каде државите потписнички веќе инсталирале системи на заштита за граѓаните. Лицата со интелектуална попреченост се поранливи на злоупотреби и поради тоа редовните системи за заштита треба да бидат попростапни и поинклузивни. Се преферира да се користат овие редовни механизми наместо посебни процедури развиени за заштита на интересите на лицата со попреченост.

Поради тоа, Европската Инклузија ги повикува сите држави потписнички:

- Да осигураат дека сите постоечки структури и законски механизми за заштита на граѓаните во различни области од животот се пристапни за лицата со интелектуална попреченост, се прилагодени на потребите на лицата со попреченост и се во можност да ги земаат предвид нивните интереси;
- Да споделуваат информации за постоењето и работата на овие системи во пристапни формати за сите лица со интелектуална попреченост и нивните поддржувачи.

3. Заменување на традиционалното старателство со систем на поддржано донесување одлуки

Со воспоставувањето на принципот на целосна деловна способност преку членот 12, од државите потписнички се бара да развијат сеопфатен систем на поддржано донесување одлуки и заштитни механизми за сите лица со интелектуална попреченост во законот и во практиката.

Европската Инклузија, поради тоа, ги повикува државите потписнички:

- Да направат преглед на сите национални закони во споредба со членот 12 и да осигураат дека правото на самоопределување и на еднакво признавање пред законот од сите лица без дискриминација врз основа на попреченост е запишано во законот;
- Да ги укинат или променат сите легислативи и практики кои (понекогаш автоматски) водат кон деловна онеспособеност откако лицето со интелектуална попреченост ќе остари;
- Да развијат и воспостават систем на поддржано донесување одлуки согласно суштинските елементи опишани подолу;
- Да се креира план за постепено имплементирање на новиот систем на поддржано донесување одлуки; традиционалните мерки за старателство врз основа на соодветни законски реформи треба да бидат прегледани за сите случаи и треба прогресивно да бидат заменети со систем на поддржано донесување одлуки.

Ќе биде потребно време за овој систем да се развие, а постои и ризик да стане нефункционален ако сите постоечки мерки на традиционалното старателство се прогласат за нелегални во исто време. Стариот систем на старателство и новиот систем на поддржано донесување одлуки треба да постојат паралелно одреден временски период, односно се додека не се заврши транзицијата од стар кон нов систем.

4. Поддржано донесување одлуки

Законски заснован систем на регистрирано поддржано донесување одлуки треба да се применува само кога законски неопходна – поддршка во секојдневниот живот не бара вакви мерки. Сепак, волонтерите кои делуваат како лица за поддршка често им помагаат на лицата во разни практични ситуации во секојдневниот живот – од пазарење до реновирање на станот итн. Според тоа, регистрираните поддржувачи треба да се фокусираат на главните одлуки од легална важност кои влијаат врз животот на возрасно лице со попреченост: со кого и каде сакаат да живеат, изборот на нивната работа или дневна активност, медицински одлуки, воспоставување можности за слободни активности, и избор на соодветни сервисни служби за поддршка кога тоа е потребно. Регистрираните поддржувачи ќе треба да бараат фина рамнотежа за да обезбедат поддршка за индивидуата на начин со кој ќе ја зајакнат индивидуата, а со кој нема да се замени туку ќе се поттикне воспоставувањето на постоечки мрежи за поддршка.

Европската Инклузија поради тоа, ги повикува државите потписнички:

- Да развијат легислатива која обезбедува поддржано донесување одлуки за неопходни и важни одлуки од законска релевантност, согласно потребите и способностите на лицата;
- Да осигураат дека има на располагање обука и помош за поддржувачите, вклучувајќи и обука за правилата и принципите за насочување во практичната имплементација на системите за поддржано донесување одлуки;
- Да осигураат дека обуката за лица со интелектуална попреченост е достапна за сите;
- Да поттикнуваат и да поддржуваат креирање на неформални мрежи за поддршка за секоја индивидуа.

5. Избор и регистрација на лица за поддршка

Било кој систем на поддржано донесување одлуки мора да ги задоволи потребите на индивидуата со попреченост. Лицата за поддршка, според тоа, треба да се избрани од индивидуата. Може да биде предност ако лично се знаат со лицето одреден временски период. Треба да постои можност за назначување на неколку лица за поддршка на една индивидуа, тоа особено може да биде важно за лицата со тешка и длабока интелектуална попреченост каде групата на лица за поддршка кои знаат дека индивидуата има различни капацитети, може подобро да ги усогласуваат потребите за поддршка на лицето.

Исто така е важно овие лица за поддршка да добијат законски статус кој им овозможува да бидат признаени како официјално овластени поддржувачи на одредено лице и да се легитимира нивниот мандат.

Европската Инклузија, поради тоа, ги повикува државите потписнички:

- Да воспостават критериуми и процеси на селекција за соодветни лица за поддршка;
- Да се воспостави систем за регистрација за овие лица поддржувачи, кој ќе им овозможи да бидат официјално признаени како поддржувачи на лице со попреченост;
- Да осигураат задолжителна и редовна обука за сите регистрирани поддржувачи за сите аспекти потребни за обезбедување адекватна поддршка и за правилата кои владеат во поддржаното донесување одлуки;
- Да го информираат населението (особено целните групи, на пример, персонал во банките, доктори, социјални работници итн.) за системот на поддржано донесување одлуки и да идентификуваат што тие знаат.

6. Надминување на комуникациските бариери

Особено лицата со тешка и длабока интелектуална попреченост имаат потешкотии во искажување на нивните желби и преференци на другите лица. Некои, на пример, ја изразуваат својата добросостојба само преку ритамот на нивното дишење⁴. Други можеби имаат потреба од помагала за комуникација или нивниот партнер за комуникација можеби има потреба од употреба на посебни техники за разбирање на нивните желби.

Европската Инклузија, поради тоа, ги повикува државите потписнички:

- Да признаат дека сите форми на комуникација се валидни и начинот на кој лицата комуницираат не треба да биде причина за сомневање во нивната способност за донесување одлуки;
- Да осигураат дека сите лица кои добиваат поддршка за донесување одлуки можат да добиваат редовна обука во алтернативни и зголемени⁵ комуникации, во употреба на техники за комуникација; да промовираат примери на добра практика за тоа како се надминале бариерите во комуникацијата.

7. Превенирање и разрешување конфликти меѓу поддржувачи и поддржано лице

Ќе има случаи каде лицата со интелектуална попреченост носат одлуки за кои поддржувачите сметаат дека не се во најдобар интерес на лицето. Тоа може да опфати, на пример, давање пари на други лица или на организации, набавка на добра кои индивидуата не може да си ги дозволи, или раскинување на договор за работа. Додека го одржуваат нивното право на носење одлуки (вклучувајќи ја и можноста за правење грешки) лицата со интелектуална попреченост треба исто така да бидат ефективно заштитени од злоупотреба и лична штета.

Европската Инклузија, поради тоа, ги повикува државите потписнички:

- Да ги обврзат лицата за поддршка да бидат способни да демонстрираат дека ја информирале индивидуата која ја поддржуваат со сите можни средства за последиците од секоја важна одлука;
- Да креираат механизам за заштита од злоупотреби, вклучувајќи можности да бараат поништување на договори во случај лицето да биде злоупотребено;
- Во случај на конфликт и за контрола на лицата поддржувачи, треба да се создадат административни (надвор од судот) процедури кои се лесно пристапни за поддржуваното лице како и за поддржувачот;
- Да се опфати прашањето за одговорност и осигурување на поддржувачот.

8. Имплементирање на заштитни механизми

Конвенцијата на ОН е прилично специфична за заштитните механизми кои мора да владеат со поддржаното донесување одлуки. Важен принцип е дека „заштитните механизми ќе бидат пропорционални на степенот до кој мерките влијаат на правата и интересите на лицето“. Тоа значи дека заштитните механизми мора да бидат повисоки кога лицето има поголем степен на попреченост или големи потреби за поддршка или кога одлуката интервенира на суштински начин во животот на лицето.

Европската Инклузија, поради тоа ги повикува државите потписнички:

- Да осигураат без задоцнување дека заштитните механизми наведени во Конвенцијата на ОН се соодветно имплементирани во полето на легислативата за поддржано донесување одлуки;
- Да осигураат дека законите за старателство инкорпорираат заштитни механизми се додека се на сила, и се додека поддржаното донесување одлуки стане достапно за секое лице со интелектуална попреченост.

⁴ Европската Инклузија ја нагласува важноста на една од основните изјави на теоријата за комуникација за лица со тешка и длабока попреченост: „Ти неможе да не комуницираш!“

⁵ Зголемена и алтернативна комуникација (AAC) се однесува „на област на истражување, клиничка и едукативна практика. AAC опфаќа обиди за истражување и кога е неопходно надоместува за времените или трајни оштетувања, ограничувања на активност и рестрикции во партиципацијата на индивидуите со тешки нарушувања во продукција на говор-јазик и/или разбирање, вклучувајќи говорни и пишани начини на комуникација“ (ASHA, 2005, стр.1) Зголемената комуникација и алтернативната комуникација се термини кои се однесуваат на „неговорна комуникација“. Зголемена комуникација подразбира делумна зависност од неговорна комуникација; Алтернативна комуникација подразбира целосна зависност од неговорна комуникација. АС направи можат да се користат за надополнување или замена на вербален говор и варира во зависност од вештините на лицето и потребите, како и од проблемите кои ги искусило лицето.

Анекс 4

АНАЛИЗА

Деловната способност низ призма на македонското законодавство подготвена од г-ѓа Вјолца Мора Бајрами

1. Општи податоци

Со Законот за вонпарнична постапка¹ (Законот) се уредуваат правилата на постапката според кои судовите постапуваат и одлучуваат за личните, семејните, имотните и другите правни состојби и односи определени со овој или со друг закон (чл. 1).

Според теоријата на вонпарничната постапка способноста да се биде странка (*jus standi in judicio*) значи учесникот да биде во можност да биде носител на права и обврски во постапката, притоа поимот „странка“ ги опфаќа поимите учесник, предлагач и противник. **Учесник** во вонпарнична постапка е лице на кое одлуката на судот непосредно се однесува, кое својот правен интерес го остварува преку барање судот да донесе одлука, како и лице, односно орган чие право на учество е определено со закон (чл.3 ст.1). **Предлагач** во смисла на овој закон е лице, односно орган по чиј предлог е поведена постапката, а **противник на предлагачот** е лице спрема кое правото или правниот интерес на предлагачот се остварува (чл.3 ст.2).

Во практиките и во теориите за постапките се разликуваат неколку видови на постапки. Вонпарничната постапка, како и парничната постапка, разликува **активна легитимација** што значи право едно лице да поведе вонпарнична постапка, **пасивна легитимација** што значи должност да учествува во постапката лицето против кое таа е поведена и **каузална легитимација** (*legitimatio ad causam*) се појавува само кај т.н. двострани вонпарнични постапки². Но, понекогаш правото да се поведе постапка не значи дека се работи за лице правно заинтересирано за исходот на постапката. Примери за тоа има во постапката за лишување од деловната способност и во постапката за продолжување на родителското право преку полнолетство.

Законот ги уредува посебните постапки за уредување на лични состојби во кои покрај, постапките за задржување во јавна здравствена установа за лекување на душевни болни, за прогласување на исчезнато лице за умрено и докажување на смрт **се уредува и постапката за одземање на деловна способност**. Постапката за одземање и враќање на деловна способност е постапка за уредување на лични состојби. По истата постапува судија поединец, ако поинаку не е определено. Во текот на постапката јавноста е исклучена. Месно надлежен во постапката за одземање на деловна способност на лице државјанин на РМ е судот на чие подрачје лицето има живеалиште, односно престојувалиште. Доколку лицето нема живеалиште во РМ место надлежен е судот на чие подрачје лицето имало последно живеалиште, односно престојувалиште.

Постапката за одземање на деловна способност како и за враќање на способноста се поведува **по службена должност³ и по предлог на овластено лице и по предлог од надлежниот орган**, односно **Центар за социјални работи (Центар)**. Еднаш поднесен предлог за поведување на постапка може да се повлече до донесување на првостепено решение. Предлагачот поднесува предлог за поведување на постапка во кој ги наведува фактите и доказите со кои се потврдува дали постојат услови за одземање на деловната способност на лицето. Судот презема процесни дејствија по предлогот; ги сослушува сите странки, изведува вештачење, односно задолжителен преглед врз лицето за кое се однесува постапката. За секое преземено дејствие во вонпарничната постапка се составува записник. По изведувањето на доказите Судот донесува Решение со кое може на лицето да му ја одземе деловната способност (делумно или целосно), да му ја врати одземената деловна способност, како и да врши измена на решението за одземање на деловната способност.

Решението за одземање на деловната способност, за враќање на деловната способност и за измена на решението за одземање на деловната способност **има правно дејство од денот кога решението му е доставено на лицето на кое се однесува**, односно на неговиот застапник. Судот може да го одложи дејството на решението **до денот кога решението ќе стане правосилно**. Правосилното решение Судот ќе го достави

¹ Објавен во Службен весник на Република Македонија бр. 9/08 од 18.01.2008 година

² Како постапките за уредување на начинот на управување и користење на заеднички предмети, уредување на односи кај етажната сопственост, делба на заеднички предмет или имот, уредување на меѓи и определување на надоместок за експроприрана недвижност

³ Судот кој поведува постапка по службена должност е основниот суд месно надлежен, односно судот на чиешто подрачје лицето има живеалиште, односно престојувалиште

до: - **надлежниот орган за водење на матичните книги на родените** – заради запишување на промените во неговата деловна способност, - **надлежниот орган за запишување на јавните книги** во кои се запишуваат правата врз недвижностите, ако лицето има недвижен имот и - **Центарот**, заради поставување на старател. Против донесените решенија се дозволени изјавување на жалба (редовен правен лек) и ревизија (вонреден правен лек), согласно прописите во Законот за парнична постапка. Редовен и вонреден правен лек може да изјават: лицето на кое се однесува решението, старателот, предлагачот и Центарот. Трошоците на постапката за одземање на деловна способност паѓаат на товар на лицето на кое му е одземена деловната способност. Ако постапката е водена по предлог од овластено лице, а предлогот е одбиен, трошоците паѓаат на товар на предлагачот (чл.57).

2. Одземање и враќање на деловна способност

2.1. Одземање на деловна способност

Начинот и постапка за одземање на деловната способност, како и правните последици на одземањето на деловната способност се уредени со овој закон во Дел Втори, Посебни постапки 1. Уредување на лични состојби, Глава I (член 34 – 57). Постапката за одземање на деловна способност важи за сите лица, вклучително и за лицата со интелектуална попреченост.

Деловната способност е способност на лице да изрази правно релевантна волја за учество во правниот промет и истата на едно лице може да и биде одземена или делумно или целосно. Причините поради кои има основ или обично се поведува постапка за одземање на деловната способност на едно лице, односно едно лице може да биде лишено од деловната способност се: душевно заболување, слабоумност, употреба на алкохол или други нервни отрови, наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурсори, поради кои лицето не е во состојба да се грижи за себеси и за заштитата на своите права и интереси. Надлежниот суд во точно пропишана постапка со закон одлучува во која граница ќе и биде одземено деловната способност на едно лице.

Погоре дадените причини поради кои може едно лице да биде лишено од деловната способност во законот не се подетално определени – која од нив може да е причина за едниот или другиот обем на лишување од деловна способност. Оттука произлегува дека целосно односно делумно одземање на деловната способност може да се изврши во врска со секоја од гореспомнатите причини. Сепак во правниот систем, односно во правните правила, предвидено е дека заради уживање на алкохол и други нервни отрови доаѓа до предвид само делумно одземање на деловната способност, додека заради другите причини одземањето од деловна способност може да биде или целосно или делумно.

Постапка за целосно или делумно одземање на деловната способност Судот поведува **по службена должност (ex officio) и по предлог**. Законот го определува кругот на можните предлагачи за поведување на постапката, и истите ги распределува во три групи:

1. **брачниот другар и крвни роднини** (дете, внук, родител, дедо, баба, брат, сестра)
2. **лица кои живеат во трајна заедница со односното лице**, како и
3. **надлежниот Центарот, односно органот за старателство.**

Третата група на можни предлагачи често пати се смета и како можни предлагачи за поведување на постапка по службена должност, а се оправдува со застапеноста на општествениот интерес.

Постапката по службена должност, Судот ја поведува кога на некој начин дознае или самиот утврди дека се исполнети претпоставките за тоа, или ако службено му е упатено барање дека тоа треба да го стори. Постапката се оправдува со засегнатоста на општествениот интерес, и тоа кога:

- се работи за мошне важно својство на едно лице, низ кое тоа го остварува својот правен персоналитет со лично преземање на правата и обврските, а за општеството не е сеедно дали тоа својство треба или не треба (и во кој обем) да биде одземено,
- во случаи на одземање на деловната способност, општеството презема врз себе грижа за сите лица кои сами не се во состојба да се грижат за своите права и интереси, односно општеството ја ефектуира својата обврска да се грижи за него, односно да може да му определи старател,
- лицето на чија страна стојат причините за одземање на деловната способност можеби е и опасно за својата околина.

Постапката, било по службена должност, било по предлог се поведува со чинот на поднесување на **Предлог до Судот** во кој треба да се наведат фактите од кои произлегува дека постојат услови за одземање на деловната способност на лицето и доказите со кои се потврдуваат фактите.

Постапката за одземање на деловната способност е **итна**. Итноста на постапката се оправдува заради следните причини: 1. Во оваа постапка се расправа и се одлучува за мошне важна добродетел на физичкото лице, 2. Покрај обѕирите што нужно мора да се имаат спрема лицето за кое се води постапката, како и за определен круг на неговите блиски, со предметот на постапката (одземањето на деловната способност) е засегнат и општествениот интерес, и 3. Самата постапка може евентуално да има штетно влијание врз личноста и здравјето на лицето за кое таа се води.

Земајќи предвид дека со поведувањето на постапката се решава за важна човечка добродетел, односно својство, како и за општествениот интерес, тогаш се известува и надлежниот орган за старателство.

Судот во текот на постапувањето може, во итни и заради оправдани причини, на лицето спрема кое се води постапката да му назначи привремен застапник, за кое нешто доколку е можно судот ќе го сослуша и самото лице. За чинот на назначувањето на привремениот застапник Судот без одлагање го известува Центарот. Известувањето на Центарот е потребно заради тоа што според прописите (Закон за семејство - ЗС) органите за старателство се тие кои се грижат за лицата кои не можат сами да се грижат за своите права и интереси, а во таа смисла овие органи назначуваат старатели (редовни или привремени), како и заради тоа што Центарот може да оцени дека е подобро тој на лицето да му назначи привремен старател⁴.

Ако лицето спрема кое е поведена постапка има недвижен имот, тоа се прибележува (се става прибелешка) во јавните книги по кои се запишуваат правата врз недвижностите. Во такви случаи Судот веднаш, без одлагање доставува известие до ДЗГР – сектор/одделение за премер и катастар од подрачјето во кое лицето има недвижности⁵, или до Судот кој ги води интабулационите книги за подрачјето во кое лицето има недвижности. Ваквото постапување (чл. 41) е многу битно и е со двојна цел, пред се затоа што се работи за лице кое е под грижа на судот, а во таа смисла судот се грижи освен за него и за неговиот имот, како и да се известат јавноста (заинтересираните лица) за промените во состојбите на лицето кое има недвижности, а за кое се води постапка за одземање на деловната способност, како посуштествена цел.

По поведувањето на постапката, било да е поведена по службена должност било по предлог, се разгледуваат фактите од кои произлегува дали постојат услови за одземање на деловната способност на лицето и доказите со кои се потврдуваат тие факти, по што Судот пристапува кон закажување на рочиште.

На рочиште се повикуваат **предлагачот и привремениот застапник**, односно старателот. Притоа, мора да се земе предвид фактот дали предлагач за поведување на постапката е Центарот, доколку не, тогаш и Центарот треба да биде известен за постапката и да биде повикан да присуствува на рочиште. Не е на одмет на судот, а воедно нема и никаква законска пречка да се повикуваат и другите лица кои спаѓаат во кругот на легитимирани за поднесување на предлог, ако некој од нив не е повикан како предлагач. Исто така нема никаква пречка да бидат повикани и други лица кои можат на судот да му дадат известувања за состојбата и поведението на лицето спрема кој се води постапката. Најпосле на истото рочиште **треба да се повика и лицето спрема кое се води постапката**. Притоа сите гореспоменати лица повикани на рочиште, Судот ги испитува за сите факти суштествени за донесување на решението, ако тоа е можно и ако не влијае штетно врз здравјето на лицето (самото лице - чл. 43) и да дадат податоци за животот и поведението на лицето, со што Судот ќе добие увид (известувања) за вистинската состојба на лицето (сите други лица - чл. 44). Преку сослушувањето на самото лице судот, на непосреден начин, преку директен контакт со самото лице ќе може да добие увид за неговата психичка состојба. Судот секој пат ќе одлучи дали лицето ќе го сослуша на самото рочиште или одделено (преку судот на неговото живеалиште, односно престојувалиште), но во секој случај мора да има предвид сослушувањето да не се одразува штетно врз неговото здравје.

Од друга страна Судот повикува и лекари на самото рочиште. Но, **повикувањето на лекарите на рочиште** не значи можност, туку претставува **должност на Судот**. Имено, заради испитување на психичкото (менталното) здравје на лицето, судот определува лицето спрема кое е поведена постапка да биде **прегледано од најмалку двајца лекари**, од кои **еден од нив мора да биде специјалист за нервни и душевни болести**. **Прегледот е задолжително дејство, и се врши во присуство на судијата**, освен кога прегледот се врши во стационарна здравствена установа⁶. Присуството на судијата не значи само физичко присуство на судијата, туку и активен пристап на судијата со давање на упатства на лекарите, се со цел добивање на сеопфатно

⁴ Разликата меѓу привремен застапник и привремен старател е термиолошка, едниот го назначува судот, а другиот Центарот.

⁵ Закон за катастар на недвижности објавен во Сл. весник на РМ бр. 55/2013 од 16.0.2013 година (член 142, 169, 173 и 200)

⁶ Во случаи кога лицето е сместено во здравствена организација заради подолг третман и набљудување.

вештачење во однос на психичката (менталната) состојба на лицето према кое се води постапката. Прегледот често се нарекува и судски преглед. Преглед извршен без присуство на судијата претставува суштествена повреда⁷ на одредбите на Законот.

Во секој случај сместувањето, односно задржувањето на лицето за кое се води постапка за одземање на деловната способност во здравствена организација⁸ заради лекување на душевни болести и заради неопходноста за утврдување на неговата душевна состојба⁹ не може да биде подолго од три месеци. Задржување на лицето во здравствена установа Судот наредува со решение. Против решението за задржување во здравствена организација овластените лица (предлагачот, самото лице и неговиот привремен застапник, односно старател) во рок од три дена можат да изјават жалба, која не го задржува извршувањето на решението. Повисокиот суд должен е по изјавената жалба да донесе решение во рок од три дена¹⁰. Овие рокови важат само во случај на гореспомената постапка. Во други случаи роковите за изјавување на жалба се 15 дена (чл. 22).

По спроведувањето на постапката и врз основа на потполно утврдената состојба на нештата, што значи сослушување на сите лица чие сослушување е задолжително, а кои можеле да му ги дадат сите потребни известувања важни за донесување на одлуката, како и извршување на судскиот преглед, Судот е должен да донесе **решение**. Независно дали постапката е поведена по службена должност или по предлог на овластените лица и орган, Судот одлучува дали на лицето спрема кое се води постапката ќе му ја одземе деловната способност, во кој обем ќе му ја одземе способноста (дали делумно или целосно), или пак ќе утврди дека нема место за одземање на деловната способност¹¹.

Решението за целосно одземање на деловната способност на едно лице не е решение од траен карактер, односно истата може да претрпи измени во зависност од околностите во натамошниот развој на лицето спрема кое била поведена постапката.

1.2. Враќање на деловна способност

Начинот и постапка за одземање на деловната способност, како и правните последици на одземањето на деловната способност се уредени со овој закон во Дел Втори, Посебни постапки 1. Уредување на лични состојби, Глава I (чл. 49, 51 – 53 - 57). Постапката за враќање на деловна способност важи за сите лица, вклучително и за лицата со интелектуална попреченост.

Доколку на едно лице му е одземена деловната способност (било делумно, било целосно,) а причините поради кои е одземена истата ќе престанат, Судот со Решение одлучува за враќање на способноста на истите граници на кои е одземена доколку се исполнети условите за истото или пак за делумно враќање на истата (чл.49).

Ако по донесувањето на решението за целосно одземање на деловната способност се утврди дека состојбата на лицето на кое се однесува решението е поправено толку, односно психичкото здравје на лицето се подобрило, што е доволно и делумно способно, судот може да го измени решението и да определи делумно одземање на деловната способност (чл.51). Ова значи решението за прогласување на деловно способно лице и решението за изменување на решението за одземање на деловната способност не се решенија со кои се укинува претходното решение на судот туку се самостојни решенија. Постапката за прогласување на лице за деловно способно и постапката за изменување на решение за одземање на деловна способност се спроведуваат

⁷ Што значи учесниците во постапката имаат основ и причина за изјаснување на правен лек - жалба (чл.22) односно ревизија (чл.56), ако е користен и редовниот лек - жалбата.

⁸ Тука не се мисли само на организациите во кои се задржуваат на лекување лица кои притоа треба да бидат исклучени од контакти со надворешниот свет - чл.58, туку секоја здравствена организација која се занимава со лекување на душевни болести, па дури и такви од отворен тип.

⁹ Судот мора да внимава со ваквото задржување во здравствена установа да не настанат штетени последици по здравјето на лицето.

¹⁰ Виден е фактот да роковите се кратки, а под претпоставка да сите овластени лица нема во ист ден да го примат решението, се поставува прашањето кога првостепениот суд треба предметот да му го достави на повисокиот суд за одлучување, т.е. дали по истекот на рокот за жалба за оној кому како последен му било доставено решението на судот? Сепак преовладува мислењето дека првостепениот суд треба на повисокиот суд да му го достави предметот на одлучување откако ќе ја прими првата жалба, поради фактот да: 1. жалбата не го задржува извршувањето на решението (чл.47.ст.2); 2. постапката е итна (чл.38) и 3. со решението, сепак се засега во слободата на движењето на тоа лице.

¹¹ Решенијата на Судот може да бидат позитивни (Судот одлучува за одземање на деловната способност, при што го определува обемот) и негативни (Судот утврдува дека нема основ за одземање на способноста).

сообразно на постапката за одземање на деловната способност, притоа мора да се сослушаат лицата чие сослушување е задолжително, како и да се изврши потребниот судски преглед.

Постапката за измена на решението за одземање на деловна способност судот ја поведува по службена должност или по предлог од овластените лица (чл.36), самото лице (кому му е одземена способноста) и неговиот старател¹². Под старател тука се подразбира (редовниот) старател поставен од Центарот по правосилноста на решението за одземање на деловната способност.

Постапката за прогласување на лице за деловно способно и постапката за изменување на решение за одземање на деловната способност се итни.

3. Правни последици од одземањето на деловната способност

ЗС предвидува дека родителското право престанува со полнолетство на детето, со стапување во брак на детето пред полнолетството и со посвојување (чл.10 и чл. 93 ст.1). Со стапувањето во брак малолетното лице се здобива со деловна способност (чл.93 ст.2). Полнолетството се стекнува со наполнување 18 години од животот, кога полнолетното лице се здобива со деловната способност (чл.10).

ЗС уредува цела глава во однос на старателството, со посебен осврт на **старателството над лица на кои им е одземена или ограничена деловната способност**. Според член 165 од ЗС, лицата на кои со одлука на судот делумно или целосно им е одземена деловната способност ЦСР ги става под старателство¹³ во рок од 30 дена од денот на приемот на решението (чл.166). Истото го предвидува и Законот за вонпарнична постапка во член 48 став 2 каде се наведува дека лицето на кое делумно му е одземена деловната способност се изедначува со малолетно лице кое има наполнето 15 години живот.

Старателот на лице на кое му е одземена или ограничена деловната способност, должен е да се грижи особено за неговата личност, права, интереси, сместување и здравје, имајќи ги предвид причините поради кои на лицето му е одземена, односно ограничена деловната способност, настојувајќи тие да бидат отстранети, а лицето да се оспособи за самостоен живот и работа (чл.167). Старателот на лице на кое му е одземена деловната способност ги има правата и должностите на старател на малолетно лице кое нема наполнето 15 години живот¹⁴. Старателот на лице на кое му е ограничена деловната способност има должности и права на старател на малолетно лице кое има наполнето 15 години живот¹⁵ (чл.168).

Старателството над лице на кое му е одземена деловната способност престанува кога со решение на судот ќе му се врати деловната способност (чл.172).

Што ова значи од правен аспект за лицата на кои им е одземена или ограничена деловната способност?

Решението за одземање на деловната способност, за враќање на деловната способност и за измена на решението за одземање на деловната способност има правно дејство од денот кога решението му е доставено на лицето на кое се однесува, односно на неговиот застапник. **Ова значи дека од тој ден лицето не може да презема полноважно правни дејства.**

Лицето на кое му е одземена или ограничена деловната способност со Решение на судот не може да учествува во правниот промет, односно истото **нема ниту активна легитимација** (не може да биде тужител или предлагач во обем на одземањето на деловната способност) **ниту пасивна легитимација** (не може да биде тужено), односно сите процесни дејствија кои ќе бидат преземени од страна на лицето на кое му е одземена деловната способност правно се невалидни, во обемот во кој е одземена или ограничена деловната способност.

¹² Ако старателот утврди дека кај лицето на кое му е одземена деловната способност настанале околности кои упатуваат на потреба за враќање на деловната способност, односно за измена на поранешната одлука, тој е должен, без одлагање, за тоа да го извести Центарот (чл.171).

¹³ Со старателството Републиката им дава посебна заштита на полнолетните лица на кои им е одземена или ограничена деловната способност (чл.124). Центарот води евиденција за лицата ставени под старателство, за преземените мерки на старателство и за имотот на лицето под старателство (чл.134).

¹⁴ Старателот на малолетно лице е должен да се грижи како родител за личноста на малолетникот, а особено за неговото здравје, воспитание, образование и оспособување за самостоен живот и работа (чл.160).

¹⁵ Малолетник под старателство кој наполнил 15 години од животот може сам, без одобрение на старателот, да заснова работен однос и слободно да располага со остварената плата, при што е должен сам да придонесува за своето издржување, воспитание и стручно оспособување (чл.162).

Анекс 5

ПОДДРЖАНО ВРАБОТУВАЊЕ НА ЛИЦА СО ПОПРЕЧЕНОСТ *Насоки од Светската асоцијација за поддржано вработување*

Вовед

Универзалната декларација за човекови права на ОН, член 23-ти, вели дека секој човек има право на работа, на слободен избор при вработувањето, на праведни и поволни услови за работа, на еднаква плата за еднаква работа и на заштита при невработеност. Лицата со попреченост покажуваат силна желба и способност за учество во отворениот пазар на трудот и за придонес во националната економија. Поддржаното вработување е развиено за да ги оспособи лицата со попреченост тоа да го остварат.

Преку фокусирање на способностите, а не на попреченоста, преку обезбедување поддршка за секое лице во зависност од индивидуалните потреби и преку обезбедување совети за работодавците, поддржаното вработување се покажа како ефективен начин за да можат лицата со попреченост да добијат работно место и да го задржат на отворениот пазар на трудот. Принципите на поддржаното вработување можат да се применуваат во сите делови на светот, притоа, нужно е да се прилагодени на културниот контекст и на трендовите на пазарот на трудот во кој и да е регион.

Овој материјал е наменет да овозможи согледувања и насоки за лицата и организациите кои се заинтересирани за креирање на нови работни можности за лицата со попреченост. Изготвен е преку анализа на достапните документи на Светската асоцијација за поддржано вработување, со цел да обезбеди информации за потенцијалот на поддржаното вработување и да помогне во процесот на започнување и имплементација на моделот за поддржано вработување.

Светска асоцијација за поддржано вработување

Мисијата на Светската асоцијација за поддржано вработување е промоција на стручна и професионална интеграција на лицата со попреченост низ целиот свет, користејќи ги принципите и моделот на поддржано вработување.

Светската асоцијација за поддржано вработување го промовира поддржаното вработување, особено во земјите во развој, каде лицата со попреченост се во многу незавидна позиција. Поддржаното вработување обезбедува можност за подобрување на нивните животни услови преку продуктивна работа.

Поддржаното вработување доведе до подобрувања во квалитетот на живеење за жените и мажите со попреченост преку нивното оспособување да станат активни учесници во општеството. Тоа има позитивно влијание врз семејствата и врз работодавците кои имаат придобивка (бенефит) од придонесот на лицата со попреченост на работното место. Предноста на поддржаното вработување е тоа што ги оспособува лицата со попреченост да влезат во реалниот свет на работењето преку фокусирање на индивидуалните способности и преку обезбедување на различни нивоа на индивидуализирана поддршка во зависност од потребите. Воедно се обезбедуваат совети и поддршка за работодавецот.

Поддржаното вработување се повеќе се прифаќа како ефективен пристап во промовирањето на работните можности за лицата со попреченост – тоа е засновано на практични искуства и резултати. Поддржаното вработување може да се спроведува насекаде низ светот, без разлика на степенот на економскиот развој. Примерите на работни места со поддржано вработување вклучуваат: угостителство и исхрана, чистење, редување на полици во супермаркети, ресторани, кујни, хортикултура, градинарство и многу други области.

Историјат

Поддржаното вработување се разви во Соединетите Американски Држави на почетокот од 1980-тите, како начин за обезбедување практична обука на самото работно место за лицата со интелектуална попреченост и се темели на нивните индивидуални потреби. Методот е наменет за лица со попреченост за кои се сметало дека не се способни за „вистинска работа“. Систематските инструкции и поддршката што ја добивале на

работното место, нив ги оспособила да ги изградат своите вештини, да влезат на пазарот на трудот и да успеат на работното место во отвореното вработување.

Оттогаш моделот на поддржано вработување е воведен во многу земји низ светот, вклучувајќи ги: Австралија, Замбија, Ирска, Канада, Нов Зеланд, Перу и Хонг Конг. Истовремено, напоредно со неговиот развој, во многу европски земји се појавија и национални асоцијации за поддржано вработување. Во текот на 1992 година е формирана Европска заедница на поддржано вработување, а во 1995 година се воспостави Светска асоцијација за поддржано вработување.

Дефиниција за поддржано вработување

„Поддржаното вработување може да се определи како платена работа во интегрирани работни средини на отворениот пазар на трудот, со постојана поддршка за поединците со попреченост. Платената работа за поединците значи иста плата за иста работа како и за работниците без попреченост.“ – Светска асоцијација за поддржано вработување.

Придобивки од поддржаното вработување

Искуствата со поддржаното вработување покажаа дека тоа овозможува широк опсег на придобивки за лицата со попреченост, нивните семејства, работодавците и општеството во целина.

Придобивки за лицата со попреченост

Поддржаното вработување им овозможува платена работа на лицата со попреченост кои, во минатото, ги сметале за неспособни за работа. Тоа им овозможува да заработуваат приход, да ги развиваат своите вештини и да учат да ги препознаваат своите способности. Многу лица со попреченост развиле достоинство и самоверба преку нивните работни места со поддржано вработување. Тие започнаа да прават сопствени избори, да ја планираат иднината и да ги шират своите опции во животот.

Поддржаното вработување има многу позитивни ефекти поврзани со личниот развој.

Придобивки за поединецот:

- Заработува приход;
- Споделува обични места;
- Прави избор;
- Третиран е со почит и има вреднувана социјална улога;
- Се развива во врските и односите со други лица;
- Ја зголемува економската самоверба;
- Ја зголемува самопочитта.

Придобивки за родителите/семејството

Традиционалните форми на општествена грижа и на социјална заштита ги доведуваат родителите и семејството (како и лицето со попреченост) во пасивна улога. Во овие пристапи, експертите се сметаат за лица кои знаат што е добро за лицето со попреченост. Пасивната, зависна улога што ја имаат родителите во ваквите пристапи може да претставува бариера за личниот раст и развој на нивното дете. Кога родителите добиваат информации дека нивното дете нема можности за платена работа на отворениот пазар на трудот, се разбира дека стануваат доста вознемирени во однос на новите можности, како што се оние со поддржаното вработување. Нивната колебливост поврзана со новиот развој обично се темели на нивната загриженост дека ќе се намали или ќе исчезне неопходната грижа за нивното дете.

Бидејќи поддржаното вработување ги нагласува способностите на лицето, а не неговата/нејзината попреченост, родителите и семејството имаат активна улога во целиот процес, а воедно и при донесувањето на одлуките. Родителите треба да научат да ја играат оваа нова улога. Нивното учество не треба да започне во моментот кога треба да се донесат крајните одлуки, туку тие треба да се дел од постојаниот процес. Родителите што не се навикнати на овој пристап можеби ќе имаат потреба од поддршка за да ја исполнат оваа улога.

Искуствата со поддржаното вработување покажаа дека родителите се многу горди што нивното дете е способно да извршува платена работа, иако порано тоа не се сметало за возможно. Учеството на родителите и на семејството мора да се поттикнува уште од самиот почеток. Тие можат да обезбедат драгоцен информации за многу аспекти во однос на нивното дете. Тие информации можат да се искористат во акциониот план, во неговата евалуација и во неговата модификација. Учеството може да се поттикне и преку овозможување на

поддржувачка и на стимулирачка улога на родителите/семејството во развојот на нивното дете. Преку ова може да се направи добра подготовка за интеграција, како и за учество во општеството и во светот на работата.

Придобивката од поддржаното вработување има многу позитивни ефекти поврзани со семејниот круг на лицето со попреченост.

Родителите и семејствата:

- можат да имаат активна улога во развојот на нивниот син или ќерка;
- можат да видат како нивното дете станува член кој придонесува во заедницата;
- нивното дете, исто така, може да придонесува за семејниот приход, што е многу значајно во земјите во развој;
- тие можат да го гледаат свој син или ќерка како лице со свои способности – и со иднина.

Придобивки за работодавците

Во почетокот на 1990-тите години, кога поддржаното вработување се воведуваше во некои европски земји, две реакции беа заеднички: работодавците немаа волја да вработуваат лица со попреченост и се земаа високите стапки на невработеност за да се имплицира дека лицата со попреченост немаат можност да добијат платена работа. Третото гледиште што честопати се искажуваше беше дека лицата со потешка попреченост не се способни за работа.

Искуствата оттогаш покажаа дека работодавците имаат волја да вработуваат лица со попреченост, главно поради тоа што работниците поддржани во вработувањето можат да ги извршуваат задачите што се бараат. На тој начин се поддржуваат и потребите на работодавците.

Значаен аспект на поддржаното вработување е неговиот силен фокус на практичната обука на работното место и на изведбата на работникот. Сета неопходна поддршка и совети се овозможуваат и за работодавецот и за работникот со попреченост. Лицата со попреченост се добро подготвени да ја извршуваат работата.

Друг значаен аспект за работодавецот е дека многу лица со попреченост (особено лица со интелектуална попреченост) можат ефективно, ефикасно и прецизно да извршуваат едноставни и повторливи задачи. Тие сакаат да извршуваат таков вид на работа и често докажуваат дека се доверливи работници, со ниски стапки на изостанување и на несреќи.

Општо земено, непостојаноста на бројот на лица кои имаат работни места со повторливи задачи е многу висок: работодавецот треба да се справува со честите слободни места и со високите трошоци за регрутирање. За работодавецот, една од економските причини за вработување на работници со попреченост е тоа што тие остануваат на одредено работно место долго време.

Дури и во земјите со недостиг на работна сила, стапката на вработеност на лица со попреченост е многу ниска. Зошто? За жал, реалноста е: дискриминација, недостиг на можности, негативни стереотипи и ставови. Поддржаното вработување прифаќа дека пристапот за разрешување на проблемот со невработеност и малата вработеност на лицата со попреченост треба да опфаќа повеќе гледишта но тоа, сепак, да биде ориентирано и кон потребите на работодавците.

Потребите на работодавецот се основата за донесување на одлука за вработување на лице со попреченост кое ќе ги извршува бараните задачи. Исто така, постои мислење во општеството, кое е во пораст, дека вработените во една фирма треба да ги претставуваат сите групи во општеството – бидејќи сите групи на лица се потрошувачи на нивните продукти и услуги. Тоа, исто така, значи дека лицата со попреченост треба да бидат вклучени во работната сила. Многу успешни фирми се мошне свесни за придобивките од различноста во работната сила.

Во голема мера фирмите увидуваат дека имаат социјална одговорност и го користат поддржаното вработување за да ја исполнат таа одговорност.

Придобивки за јавниот сектор

Владите во многу земји имаат закони, регулативи и објекти со фокус на лицата со попреченост. Јавниот сектор има улога и одговорност да ги олеснува инклузијата и учеството на лицата со попреченост во општеството.

Поддржаното вработување е важен инструмент за политиката при промоцијата на индивидуалните права, од аспект на инклузија и учество. Овој модел е во хармонија со политиката поврзана со човековите права и инклузијата и учеството на лицата со попреченост во општеството и во работата. Тој се темели на вистинските потреби на работодавците и на економијата. Насочен е кон поединецот – прилагоден и соодветен на способностите на лицата со попреченост.

Земјите во развој, при процесот на формулирање на политиката за обезбедување на работни можности за лицата со попреченост, сега можат да прават избор. Поддржаното вработување е опција за владите. Тоа е економски поисплатлива алтернатива во однос на големите инвестиции во сегрегирани програми на заштитните работилници. Трошоците за инвестиција во поддржаното вработување со текот на времето покажуваат дека се поповолни наместо традиционалните пристапи. Од перспектива на политиката постојат директни мерливи резултати, а поддржаното вработување ја одразува најдобрата практика во областа. Што повеќе лица со попреченост стануваат активно вклучени во трудовата сила, тие стекнуваат економски поголема самоверба и се помалку зависни од јавните ресурси.

Поддржаното вработување може да се спроведува насекаде. Тоа е изводливо во земји со различно ниво на економскиот развој, без разлика на културата. Основата е иста: поддршка на лицата со попреченост за да добијат и да задржат платена работа на отворениот пазар на трудот.

Што опфаќа поддржаното вработување?

Поддржаното вработување претставува инвестиција во лица, наместо во згради или во опрема. Тоа се фокусира на индивидуалните способности и потреби на мажот или жената со попреченост. Стратегијата за поддршка се изготвува според индивидуалните потреби. Лицето со попреченост е клучниот актер во процесот на поддржаното вработување. Основниот принцип на поддржаното вработување е: **“Не повеќе поддршка од онаа што е потребна и не помалку од онаа што е неопходна.”**

Ако ресурсите се оскудни, поддржаното вработување може да се спроведува во мал обем, иницијално со помош од семејството и пријателите.

Моделот на поддржано вработување се состои од неколку различни фази:

- проценка;
- наоѓање на работно место;
- анализа на работното место;
- усогласување на работното место;
- (ре)дизајн на работното место;
- запознавање со работното место;
- обука на работното место/обука за работното место;
- поддршка надвор од работното место;
- постојана поддршка.

Фазите низ кои поминува поединецот и интензитетот на обезбедената поддршка зависат од неговата или нејзината ситуација. Не секој има потреба од секоја фаза од процесот. Ако е јасно каков вид на работа се бара и дека таков вид на работно место е на располагање, раните фази можат да се прескокнат и фокусот да се стави на обуката и вработувањето.

Процена

Моделот на проценка што се користи во поддржаното вработување се фокусира на способностите. Акцентот е ставен на она што може да го работи лицето. Ваквиот динамички пристап во процената, лицето со попреченост го гледа како клучен актер. Идеите на лицето, неговите желби, преференции и опции ја формираат основата на активностите за проценка.

Ако лицето со попреченост има мало или воопшто нема знаење или искуство за одредена работа или работни опции, динамичкиот пристап за проценка му помага да ги искуси различните специфични видови на работа, за тој или таа да може да донесе правилна одлука во однос на тоа дали тој вид на работа е соодветна за него/неа или не.

Овој динамички пристап опфаќа и проактивен став. Специјалистот за проценка и лицето со попреченост работат заедно за да изнајдат соодветни можности и решенија.

Но, состојбата на поединецот може да се измени, како што можат да се изменат и опциите или желбите, врз основа на индивидуалното искуство. Новите искуства можат да бидат и се основата за нови избори.

Наоѓање на работно место

Тоа вклучува прегледување на отворениот пазар на трудот за да се идентификуваат можностите за работни места прилагодени на лицата кои бараат работа. Главниот критериум за соодветност е работното место да биде во согласност со интересите на поединецот, како и со неговите способности. Главниот критериум секако претставуваат потребите на работодавецот.

Потребно е разбирање од страна на работодавецот и фирмата во целина. Според тоа, анализа на работните можности во даден регион се прави пред да се пристапи кај одреден работодавец. Целта е да се стекне јасно разбирање за работните перспекти во специфичен регион – не само за бројот на слободни места, туку да се добијат информации за фирмите и нивните активности. Овој вид на работа се спроведува од страна на персоналот за наоѓање работа или, пак, од невладините организации или од јавниот сервис за вработување. Воедно, се препорачува и инвентар за ресурсите што се на располагање во дадениот регион (вклучувајќи го и јавниот превоз).

Постојат разни начини за собирање на релевантни информации. Контактирањето со лицата во нивната средина може да придонесе за успех во наоѓањето работа. Употребата на мрежа од лица, како на пример бизнис заедницата може да биде многу ефективно. Секое лице во кругот на контакти може да додаде релевантни информации. Лица што даваат информации, на пример, можат да бидат семејството, пријателите или колегите.

Потенцијалните работни места полесно ќе се идентификуваат ако поддржаното вработување активно се рекламира, црпејќи од успешните случаи. Кога успешно ќе се најде работно место, следниот чекор е да се договори состанок со работодавецот што го вработил лицето. Прашајте дали тој или таа сака да разговара со другите работодавци за своето искуство. Кога има неколку заинтересирани работодавци, може да се формира советодавна група на работодавци за да се помогне во идентификувањето на работните места каде постојано се случуваат тешкотии при регрутирањето и задржувањето на работници без попреченост. Успешните примери можат да се публикуваат во медиумите. Информациите можат да се споделуваат на состаноци или да им се споделуваат на состаноци на клубовите на работодавци. Може да се направат и различни промотивни материјали.

Лицето задолжено за наоѓање работа ги посетува потенцијалните работодавци за да го објасни моделот и потенцијалот на поддржаното вработување, но и да го опише потенцијалниот работник. За време на посетата со работодавецот не се дискутира за одредено работно место туку се идентификуваат потребите на работодавецот. Причината за ова е што прво мора да се формира јасно разбирање за средината на работното место, а со цел да се максимизираат потенцијалите, наместо да се ограничат.

Работодавците со мало или без искуство во вработување на работник со попреченост можат да се двоумат, но во повеќето случаи тоа двоумење се темели на недостиг од знаење или на сомнеж за тоа како ќе се работи со лице со попреченост. Како почетна точка, фокусот мора да биде ставен на она што го бара работодавецот во однос на извршувањето на работата. Кога е јасно дека кандидатот со попреченост може да ја извршува работата, се договара состанок со работодавецот. За време на состанокот може да се договори природата и степенот на поддршка што ќе се обезбедува за работникот и за работодавецот. Оваа фаза од наоѓањето работа го нагласува клучниот принцип на поддржаното вработување “Не повеќе поддршка од онаа што е потребна и не помалку од онаа што е неопходна.”

Анализа на работното место

Откако ќе се идентификува потенцијалното работно место, обучувачот за работа мора да изврши негова анализа за детално да ги идентификува задачите што се опфатени со тоа работно место. Обучувачот за работа темелно ги испитува различните елементи на работното место за да ги идентификува оние што лицето со попреченост може да ги извршува и оние за кои лицето ќе има потреба од обука.

Потенцијалното работно место се испитува и се дели на помали компоненти за да се одреди кои вештини и знаења ќе му се потребни на работникот за да може да ја извршува работата и вработувањето да биде успешно. Мора да се истакне дека целта на анализата на задачите не е да се формулира листа на работни квалификации. Тоа само ќе ги ограничи можностите. Целта е, всушност, да се формулира основата за креирање на програма за обука и/или да се опише работното место.

Анализата на работното место, исто така, може да ги идентификува и оние задачи што во моментот ги извршуваат работниците, а се дополнителни компоненти на нивните работни места. Тие можат продуктивно да се комбинираат во ново работно место и да ги извршува работник со попреченост. Тоа ќе опфати активности како подредување и внесување податоци, наводнување растенија, варење кафе и сл.

Секогаш мора да им се обрнува посебно внимание на работните побарувања, физичките можности и работните услови.

Примери на работни компоненти кои треба да се испитаат се:

- степенот на образование специфицирано за работното место;
- описот на различните функции (свкупна активност);
- основните задачи што се придружни за работното место (вклучувајќи го поминатото време, степенот на тежина, користените материјали, физички и психолошки услови);
- улогата на соработниците.

За време на анализата на работното место информациите се собираат преку директно набљудување и разговори со поединци кои се запознаени со работата што треба да се извршува. Честопати лицето што ја спроведува анализата на работното место поминува одредено време во работната средина и извршува различни работни задачи со цел да стекне информативен увид.

Усогласување на работното место

Следната фаза е да се споредат информациите добиени од анализата на работното место и од процената со цел да се постигне оптимално работно сместување. Оваа споредба го одредува степенот до кој барањата на работното место се усогласуваат со способностите и интересите на потенцијалниот работник.

При овој чекор од процесот на поддржано вработување, лицето со попреченост се „усогласува“ со одредено работно место. Совршено усогласување меѓу вештините на работникот и побарувањата на работното место е многу тешко остварливо. Намерата, сепак, е да се најде најдоброто можно усогласување помеѓу интересите и способностите на лицето со попреченост и побарувањата на работното место. Треба да се нагласи дека лицето мора да биде активно вклучено во сите фази на процесот на усогласување.

(Ре)дизајн на работното место

Можеби лицето со попреченост не може да извршува една или повеќе задачи од работното место. Тука, треба да се испита можноста за отстранување на тие задачи од работата и за нивно заменување со други. На овој начин работното место може да се (ре)дизајнира за да ги задоволи потребите на работодавецот и подобро да ги усогласи способностите на работникот.

Анализата на работното место може да доведе до комбинација на одреден број должности за да се креира ново место за лицето со попреченост. Ако потенцијалниот работник се уште не е во можност да ги извршува сите задачи што се бараат, но може да ги стекне неопходните вештини, во тој случај се договара план за обука.

Задачите мора јасно да се дефинираат од самиот почеток, како за работодавецот така и за работникот. Мора да е јасно кои должности се очекуваат од работникот, што може да очекува работодавецот и како е организирана работата. Во некои случаи лицата со попреченост ги изгубиле своите работни места поради различни и неусогласени интерпретации или очекувања.

Запознавање со работното место

Пред започнување со работа во некоја фирма, мора да се направи ориентационен план за (идниот) работник. Да се запознае со фирмата, соработниците и супервизорите, како и со правилата на работното место, безбедноста и здравствените аспекти поврзани со работата. Тој или таа мора да биде свесен/а за формалната и неформалната организациска структура во рамките на фирмата и нејзините (често напишани) правила. На пример, во поформална средина, работникот мора да побара дозвола за извршување на задачите, додека во неформалната средина сите работници ги извршуваат задачите како што самите ќе одлучат за редоследот. Исто така, потребно е да се знае како да се снајде со различните внатрешни правила кои се однесуваат на пример за паузи за кафе или на паузи за ручек.

Соработниците треба да се сретнат со лицето со попреченост и нивната улога треба да биде појаснета пред лицето да започне да работи. Во многу случаи лицето со попреченост ја загубило работата поради несоодветниот процес на воведување во работното место.

Обука за работното место / Обука на работното место

Еден од најзначајните аспекти на поддржаното вработување претставува обуката на работното место. Поголемиот дел од оваа обука ја спроведува обучувач за работно место и се случува во фирмата. Обуката е изготвена според специфичните барања на работното место, во согласност со критериумите на работодавецот. Обуката за работно место вклучува обука на самото работно место за неопходните практични и социјални вештини за да се зголеми самостојноста на работникот со попреченост и да се зајакне неговата способност за извршување. Обуката, исто така, се фокусира на насоките и активноста на лицата во директната средина на работникот со попреченост, со цел да се оптимализираат работната и социјалната инклузија.

Не треба да се обрнува внимание само на работата и на работната средина туку и на индивидуалните аспекти на работникот, на пример, на специфичната лична поддршка поврзана со попреченоста. Овој вид на поддршка може да ја обезбедуваат семејството, пријателите или професионалците.

Функцијата на еден обучувач за работа може да ја врши вработено лице во фирмата, како и надворешно лице што работи за некоја агенција или организација за поддржано вработување.

Обучувачот за работа треба да претставува и ресурс за работодавците и соработниците. На пример, ако се појават промени во опремата на работното место, работодавецот може да се консултира со обучувачот за работа дали работникот кој е поддржуван на работното место има потреба од посебна обука за да се оспособи за употреба на новата опрема. Обучувачот за работа го обучува лицето со попреченост за работа со машината. Обучувачот за работа може да го консултираат и кога ќе се појават проблеми на работното место, а работодавецот или соработниците не можат да се справат со нив. Недостигот од комуникација или домашните проблеми можат да влијаат врз изведбата на работното место и врз однесувањето. Во тој случај може да се замоли обучувачот за работа да обрне внимание на тие проблеми и да му помогне на работникот со попреченост да ги разреши.

Обучувачот за работа мора да биде запознаен со сите аспекти на поддржаното вработување. Обучувачот за работа мора да ги запознае соработниците на лицето со попреченост со методите на поддржаното вработување и со нивната улога во тој процес. Честопати, обучувачот за работа ги извршува задачите во фирмата за да стекне увид пред да почне лицето со попреченост да ја врши работата. Обучувачот за работа е одговорен за воведната фаза и за програмата за обука наменета за работникот. Програмата детално ги опишува потребните вештини за самото работно место и поддршката поврзана со попреченоста.

Кога лицето со попреченост започнува со работа, обучувачот за работа го обучува за потребните вештини и го поддржува на различни начини. Во почетокот, голем дел од работните задачи може да ги извршува обучувачот за работа. Оваа рамнотежа се менува како што работникот постепено се прилагодува на работното место и ја презема одговорноста.

Степенот на поддршка и улогите на работодавецот, соработниците и обучувачот за работа постојано се евалуираат. Тогаш се усогласуваат измените и прилагодувањата. Неопходно е да постои целосна согласност и разбирање за улогите и одговорностите на секоја страна. Во многу случаи, лицето со попреченост го губи работното место поради недоволно договарање и недостиг на евалуација.

Поддршка надвор од работното место

Поддржаното вработување може да опфати и обезбедување на поддршка надвор од работното место, што може да биде неопходно во некои ситуации.

Видот на поддршка се разликува за различни лица во зависност од индивидуалните потреби. Примерите вклучуваат:

- помошта на лицето да се организира;
- помош во следење на финансиската ситуација на лицето;
- обезбедување превоз;
- обука за користење на јавниот превоз;
- помош при решавање на индивидуални и семејни проблеми;
- обезбедување на специфична поддршка поврзана со попреченоста, на пример, поддршка за здравствена заштита;
- посредување кај јавни службеници за да се договорат соодветни сервисни служби.

Недостигот од внимание за поддршка на потребите надвор од работното место може да резултира со загуба на работното место од страна на работникот со попреченост поради некои од горенаведените тешкотии, на пример, неорганизираност за да се стигне навреме на работа.

Постојана поддршка

Се прават договори со работодавците во однос на условите за вработување. Исто така се договараат и очекувањата на работодавците и договорите поврзани со постојаната поддршка.

Во ситуации кога овие договори не се јасни уште на самиот почеток, може да настанат проблеми кои понекогаш резултираат со губење на работното место за работникот со попреченост. Многумина од работодавците го идентификувале обезбедувањето на постојаната поддршка како еден од најзначајните аспекти на моделот на поддржано вработување. Доколку се појават некакви проблеми, работодавците ја сметаат постојаната поддршка за безбедносен механизам, како за нив така и за вработеното лице со попреченост.

Како да се започне со поддржано вработување

Поддржаното вработување се темели на вредностите за целосна инклузија и на човековите права за лицата со попреченост. Тоа е компатибилно со „социјалниот“ модел на попреченост кој лицето со попреченост го гледа како граѓанин што има право да учествува во животот на заедницата. Поради попреченоста лицето можеби не е во можност да ги практикува своите права. Во тој случај, индивидуалната поддршка може да помогне во постигнувањето инклузија и учество.

Во почетокот на 1990-тите години, организациите во западноевропските земји го поставуваа прашањето: Како да започнеме со поддржано вработување?

Врз основа на искуствата во изминатите десет години, идентификувани се следните фази:

Фаза 1 – Ширење на идејата

Првата фаза опфаќа контактирање со лица на кои им се допаѓа пристапот на поддржаното вработување. Заинтересираните лица можат да формираат комитет или работна група. Значајно е сите релевантни актери да бидат вклучени (лица со попреченост, родители и роднини, обезбедувачи на услуги, работодавци, претставници од јавниот сектор).

Оваа група може да започне со собирање и ширење на информации во однос на поддржаното вработување. На тој начин повеќе лица ќе можат да се вклучат и да се организираат состаноци на локално, регионално и национално ниво.

Фаза 2 – Формирање на асоцијации

Како резултат од првата фаза, во многу западноевропски земји се формирани локални, регионални и национални асоцијации за поддржано вработување. Тие организации ги шират информациите за развојот на поддржаното вработување, преку конференции и работилници. Состаноците воедно ја олеснуваат размената на практичните информации меѓу лицата што се вклучени во процесот на имплементација.

Фаза 3 – Почетни активности

Најзначајната фаза претставува започнувањето на активностите преку употребата на различни чекори на моделот на поддржано вработување – проценка, наоѓање на работно место, анализа на работно место, усогласување, обука за работа и постојана поддршка. Поддржаното вработување обично се започнува во мал обем. Организацијата за поддржано вработување CITY од Лос Анџелес, САД, како своја изрека за мисија користи реченицата: „Едно лице во одредено време“. Најдобро е да се започне со едно лице и поддржаното вработување да биде успешно за него. Тој успех станува пример што треба да го следат и другите. Преку овие мали чекори поддржаното вработување може да се имплементира и да се прошири.

Во една земја во развој со недостиг на услуги, услугите за поддржано вработување можат да ги започнат волонтери. Семејството и пријателите можат да имаат интегрална улога, наоѓајќи работни места и извршувајќи други активности за да се поддржи лицето со попреченост.

Мрежите оформени од семејства и пријатели можат да помогнат во идентификувањето на соодветни работни места. Градот и селото можат да обезбедат места за состаноци што ќе ги користат организациите. Конкретно, тоа значи употреба на сите расположливи ресурси во локалната заедница.

Фаза 4 – „Развој” на поддржаното вработување

Кога се шири и расте поддржаното вработување, постои потреба од разгледување на организационата структура на самата организација за поддржано вработување. Како што се зголемува бројот и се повеќе лица со попреченост се успешно вработени според моделот на поддржано вработување, мора да се обрне внимание и на аспектите од менаџмент, администрација и развојот на организацијата и нејзиниот персонал.

Потребна е евалуација – на услугите за поддржано вработување, и поврзано со тоа, на потребите за обука и развој на оние што ги обезбедуваат овие услуги.

Откако ќе се демонстрира успехот од поддржаното вработување, тоа ќе генерира интерес. Сите актери позитивно ќе одговорат кога ќе увидат каква полза можат да имаат. Работодавците ќе ги споделуваат своите искуства со другите работодавци. Родителите ќе разговараат за личниот развој на своите деца и развојот преку поддржаното вработување. Лицата во јавната администрација ќе ја шират идејата дека политиката за промовирање на поддржаното вработување претставува успех. Најважно е дека лицата со попреченост ќе имаат полза од нивната самостојност и од нивниот статус на вработени лица, и ќе станат моќни застапници на поддржаното вработување.

По дваесетгодишно искуство со поддржаното вработување, западноевропските земји во голема мера се решаваат да го применуваат овој модел како редовна активност во фокусот на владината стратегија со цел да се реализира инклузивното вработување за лицата од сите видови попреченост.

Библиографија

- Закон за вонпарнична постапка – Службен весник на РМ, број 9/08
- Закон за вработување на инвалидни лица – Службен весник на РМ, број 44/2000; 16/2004; 62/2005; 113/2005; 29/2007; 88/2008; 161/2008; 99/2009 и 136/2011
<http://mtsp.gov.mk/?ItemID=58596FFAE257704BBF545EDD4B790749>
- Закон за градење – Службен весник на РМ, број 130/09; 124/10; 18/11; 36/11; 54/11; 13/12; 144/12; 25/13 и 79/13
http://mtc.gov.mk/new_site/mk/storija.asp?id=2224
- Закон за домување – Службен весник на РМ, број 99/09; 57/10; 36/11; 54/11; 13/12; 55/13
http://mtc.gov.mk/new_site/mk/storija.asp?id=2222
- Закон за евиденции во областа на здравството - Службен весник на РМ, број 20/2009 и 53/2011
<http://mz.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/Evidencii-vo-oblasta-na-zdravstvoto-precisten.pdf>
- Закон за електронските комуникации – Службен весник на РМ, број 13/05; 14/07; 55/07; 98/08; 83/10; 13/12; 59/12 и 123/12
<http://mioa.gov.mk/?q=node/217>
- Закон за здравствената заштита – Службен весник на РМ, број 14/12; 145/12 и 10/13
http://mz.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/ZAKON_ZA_ZDRAVSTVENATA_ZASTITA_PRECISTEN_TEKST.pdf
- Закон за здравственото осигурување – Службен весник на РМ, број 19/11; 53/11; 26/12 и 65/12
http://mz.gov.mk/wp-content/uploads/2013/06/ZAKON_ZA_ZDRAVSTVENOTO_OSIGURUVAVE_Precisten_tekst-2012.65.pdf
- Закон за заштита на децата – Службен весник на РМ, број 23/2013
<http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/dete.pdf>
- Закон за заштита на правата на пациентите – Службен весник број на РМ, број 82/2008; 12/2009 и 53/2011
http://mz.gov.mk/wp-content/uploads/2013/06/ZAKON_ZA_ZDRAVSTVENOTO_OSIGURUVAVE_Precisten_tekst-2012.65.pdf
- Закон за катастар на недвижности – Службен весник на РМ, број 55/2013
<http://www.katastar.gov.mk/userfiles/file/zakon%20za%20kn/Zakon%20za%20KN%202013.pdf>
- Закон за културата – Службен весник на РМ, број 49/03; 59/03; 24/07; 116/10; 47/11; 51/11 и 23/13
<http://www.kultura.gov.mk/index.php/legislativa/2011-03-04-10-39-07/287-zakon-za-kulturata>
- Закон за основното образование – Службен весник на РМ, број 103/2008; 33/2010; 156/2010; 18/2011; 51/2011; 6/2012; 100/2012 и 24/2013
<http://www.mon.gov.mk/images/pdf/Zakon%20za%20osnovnoto%20obazovanie%202013.pdf>
- Закон за просторно и урбанистичко планирање – Службен весник на РМ, број 51/05; 137/07; 91/09; 124/10; 18/11; 53/11; 144/12 и 55/13
http://mtc.gov.mk/new_site/mk/storija.asp?id=2223
- Закон за работните односи – Службен весник на РМ, број 2/2012; 13/2013; 25/2013 и 54/2013
http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/zro_precisten_nov.pdf
- Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и Факултативниот протокол кон конвенцијата за правата на лица со инвалидност – Службен весник на РМ, број 172/2011
- Закон за семејство – Службен весник на РМ, број 157/2008; 67/2010; 156/2010; 39/2012 и 44/2012
<http://mtsp.gov.mk/?ItemID=58596FFAE257704BBF545EDD4B790749>
- Закон за слободен пристап до информации од јавен карактер – Службен весник на РМ, број 13/2006; 186/2008 и 6/2010
<http://www.pravda.gov.mk/documents/Z.za%20sloboden%20pristap%20na%20informacii.pdf>
- Закон за социјалната заштита – Службен весник на РМ, број 79/09; 36/11; 51/11; 166/12; 15/13 и 79/13
http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/precisten_socijalna_zastita_juli.pdf

- Закон за спортот – Службен весник на РМ, број 29/2002
http://www.ams.gov.mk/images/dokumenti/zakoni/Zakon_za_SPORT.pdf
- Закон за спречување и заштита од дискриминација – Службен весник на РМ, број 50/2010
http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/diskriminacija_konsolidiran.pdf
- Закон за средното образование – Службен весник на РМ, број 44/1995; 24/1996; 34/1996; 35/1997; 82/1999; 29/2002; 40/2003; 42/2003; 67/2004; 55/2005; 113/2005; 35/2006; 30/2007; 81/2008; 92/2008; 33/2010; 116/2010; 156/2010; 18/2011; 42/2011; 51/2011; 6/2012; 100/2012 и 24/2013
<http://www.mon.gov.mk/images/pdf/Zakon%20za%20srednoto%20obrazovanie%20prechisten%20akademika%202013.pdf>
- Изборен Законик – www.pravda.gov.mk
- Кривичен Законик – www.pravda.gov.mk
<http://www.pravda.gov.mk/documents/KRIVICEN%20ZAKONIK%20precisten%20%20tekst.pdf>
- Национална програма за развој на образованието во Република Македонија 2005 – 2015
<http://www.npro.edu.mk/dokumenti/strategija-mk.pdf>
- Националната стратегија за деинституционализација во системот на социјална заштита во Република Македонија (2018 – 2018).
http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/Nacionalna%20Strategija%20za%20deinstitucionalizacija%20_2008-2018_%20_2_.pdf
- Национална стратегија за еднаквост и недискриминација по основа на пол, возраст, етничка припадност, ментална и телесна попреченост 2012 - 2015 година
<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFEC2C96>
- Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (Ревидирана) 2010 – 2018
<http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/FINALNA%20Revidirana%20Nacionalna%20Strategija.pdf>
- Национална стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост (ревидирана 2010 – 2020)
http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/revidirana_str_siromastija.pdf
- Правилник за начинот на обезбедување непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со попреченост до и во градбата – Службен весник на РМ, број 25/2010.
- Правилник за оцена на специфичните потреби на лицата со пречки во физичкиот и психичкиот развој - Службен Весник на РМ, број 30/2000
- Правилник за содржината и начинот на оствраувањето на правата и обврските од задолжително здравствено осигурување
<http://www.fzo.org.mk/default.asp?ItemID=ADFED111BB5B6848A8BCFFD07DB814F2>
- Статистички преглед: Население и социјални статистики 2.4.13.09/750; Основни и средни училишта на почетокот на учебната 2012/2013 година)
<http://www.stat.gov.mk/Publikacii/2.4.13.09.pdf>
- Статистички преглед број 2.4.12.13/730: Социјална заштита на деца, млади и возрасни лица, 2011-2012 година, во Република Македонија
<http://www.stat.gov.mk/Publikacii/2.4.12.13.pdf>
- Устав на Република Македонија
<http://www.sobranie.mk/?ItemID=A431BEE83F63594B8FE11DA66C97BEAF>

**Републички центар за поддршка на лица
со интелектуална попреченост - ПОРАКА**

**тел.: 02/3296-961
факс: 02/3296-960
ул. Орце Николов бр.122
1000 Скопје, Република Македонија**

**e-mail: poraka@t-home.mk
web: www.poraka.org.mk**

**Лицата со интелектуална попреченост
имаат право на достоинствен живот**